

HENRI LEFEBVRE'İN MÜDAHALELERİ: KENTSEL HAKLARA KARŞI KENT HAKKI

HENRI LEFEBVRE'S INTERVENTIONS: URBAN RIGHTS versus RIGHT TO THE CITY

Cihan KAYMAZ*

ÖZ

Kente ilişkin sorunlar modernleşme, sanayileşme, ulus-devletleşme ve sermaye birikim süreçlerinin iyimser ve olumlu kabul edilen etkilerinin kabulü üzerinden açıklanmaktadır. Söz konusu kabullerin bir yansıması olarak kentlerde demokratik katılımın artırılması yönündeki değerlendirmelerse insan haklarının kentsel mekânda somutlaştırılması temelinde hükmünü sürdürmesini vesile olmaktadır. Bugün kentsel hizmetlere erişimi ve demokratik katılımın artırılma hedeflerine karşılık gelen kentsel haklar insan haklarının kentteki bir kategorisi biçiminde anılmaktadır. Diğer taraftan, altmışlı yıllardan itibaren özellikle Henri Lefebvre'in kent hakkı tartışmalarıyla başlatılabilecek eleştirel kent araştırmaları, kent mekânının yapılandırılması, demokratik katılım ve kentsel haklar üzerine gelişen tartışmalar hakkında itirazlarda bulunmaktadır. Lefebvre'in kent hakkı kavramı kentsel haklardan oldukça farklı içeriklere sahip olmasına rağmen zaman zaman kavramların içeriği birbirine karıştırılabilmektedir. Bu makale Lefebvre'in müdahaleleri çerçevesinde kapitalist modernliğin kentleşme süreci ve insan haklarının bir kategorisi görünümündeki kentsel haklara

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniv., İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, cihankaymaz@kafkas.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6477-3980>

* Makale Geliş Tarihi / Article Received: 01.07.2021
Makale Kabul Tarihi / Article Accepted: 14.10.2021

odaklanmakta ve kentsel haklar ve kent hakkının arasındaki karşılıkları açığa çıkarmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Henri Lefebvre, Kent Hakkı, Kentsel Haklar.

ABSTRACT

The problems related to the city are explained through the acceptance of the optimistic and positive effects of modernization, industrialization, nation-state, and capital accumulation processes. As a reflection of these acknowledgments, the evaluation of increasing democratic participation in cities is instrumental in maintaining its provision based on concretizing human rights in urban space. Today, urban rights correspond to increasing access to urban services and democratic participation and are referred to as a category of human rights in the city. On the other hand, critical urban studies that can be initiated with the discussions of Henri Lefebvre's right to the city from the sixties raise objections about the structuring of urban space, local democratic participation, and debates on urban rights. Although Lefebvre's concept of the right to the city has quite different contents from urban rights, the content of the concepts can be confused from time to time. This article focuses on the urbanization process of capitalist modernization and urban rights as a category of human rights within the framework of Lefebvre's interventions; It aims to reveal the contradictions between urban rights and the right to the city.

Keywords: Henri Lefebvre, Right to the City, Urban Rights.

GİRİŞ

Fransız sosyolog Henri Lefebvre (1901-1991), ikinci Dünya Savaşının patlak verdiği sırada açığa çıkan toplumsal dönüşüm ortamında ilgi alanını kır toplumunun yaşamı ve tarihi hakkında çalışmalara çevirdi. Kırsallığın çözülmeye yüz tuttuğu ama insanların halen kırsalda ikamet etmeyi sürdürdüğü bir dönemden kent toplumuna doğru yaşanan gidişat Lefebvre'in kent sorununa eğilmesini sağlamıştı. Gözlemleri sonucunda Lefebvre, 1968 tarihli *Le Droit à la Ville* [Kent Hakkı] kitabıyla başlayan ve 1974 tarihinde yayımlanan *La Production*

de l'espace [Mekânın Üretimi] ile doruğa ulaşan eleştirel kent araştırmaları dizisini ortaya koyacaktı.

Lefebvre “kent hakkı”¹ kavramıyla kent araştırmalarına ve insan hakları söylemlerine birtakım eleştirilerde bulundu. Birinci müdahale sanayileşme ve kapitalist modernlik ile ilişkiliydi: Kent hakkı kavramı, sanayileşme ve modernizasyonun önlenemez bir biçimde kent toplumunu doğurduğunu açıklıyordu. Kent toplumu, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde kapitalist modernlik taraftarlarının empoze ettiği teknokratik ölçülerde ortaya çıkmaktaydı. Kenti *metalaştıran*, kentin *merkezsizleşmesine* vesile olan ve *gündelik hayatta* çatlaklar meydana getiren ise sanayileşmeydi. Modernleşme ve sanayileşmeyle proletarya (kent mekânını emeğiyle ve gündelik hayat ilişkileriyle üretenler) zamanla merkezden kentin çeperlerine sürülüyorlardı. Çepere sürüldükçe proletaryanın “kendi bilinçli yaratıcı kapasitesi” sönüyor, proletaryanın çepere sürülmesi Lefebvre’e göre kent bilincinin kaybolmaya yüz tutması anlamına geliyordu (Merrifield, 2015: 78-79). Proletaryanın kente ilişkin tecrübelerinin tersine kent mekânı egemen sınıflar tarafından işgal edilen bir çeşit enstrüman olarak kullanılmaktaydı. Kaldı ki bu enstrümanın amacı, “proletaryayı dağıtmak, belirli yerlere bölüştürmek, kurumsal kurallara tabi kılarak çeşitli akışlar düzenlemek, dolayısıyla mekânı iktidara tabi kılmak, mekânı kontrol etmek ve kapitalist üretim ilişkilerini koruyarak bütün toplumu teknokratik bir şekilde yönetmek”ti (Hess, 2014: 17). Bahsi geçen gidişata karşı Lefebvre’in reçetesi ise ne nostaljik yaklaşımların öngördüğü gibi zamanda geriye gitmek ne de kapitalist modernlik yanlılarınca kabul gören kenti olduğu gibi akışına bırakmaktı. Aksine

¹ Lefebvre’in (2016) *Le Droit à la Ville* adlı çalışmasındaki *ville* sözcüğü, Türkçe’de şehir kavramıyla karşılanmaktadır. Oysa Fransızca, *ville*’in Türkçe’de şehir olarak ifadelendirilmesi belirli açılardan problemler içermektedir. Hatta *le droit à la ville*, İngilizce literatüre *right to the city* olarak aktarılması da birtakım sorunlar barındırmaktadır (Merrifield, 2017: 115-123). Esasında Lefebvre, nostaljik kullanımlarından uzaklaştırmak için *droit à la ville* ifadesini “dönüşmüş, yenilenmiş *kentsel yaşam hakkı* olarak formüle edilebileceğini bildirerek şehir ve kentin anlam farklılıklarının ortadan kalktığına dikkat çekmek istemiştir (Lefebvre, 2016: 132). Bu bağlamda elinizdeki çalışmada, *Le Droit à la Ville*’in çevirisi Lefebvre’in bahsettiği gibi şehir kavramının analitik bir gerçeklikten uzak olması, toplumsal bir objeye denk düşmemesi, ereksel sözde tarihsel varoluşa hizmet etmesi ve ideolojik olması bağlamında “şehir hakkı” yerine kentin “toplumun toplumsallaştırılmasının peşinde koşması” bağlamında “kent hakkı” tercih edilmiştir (bkz. Lefebvre, 2016; Lefebvre, 2013: 58-66, 157). Yine de Lefebvre, *Le Droit à la Ville* çalışmasından sonra 1970’te yayımladığı *La Révolution Urbaine* [Kentsel Devrim] kitabında “toplum bir bütün halinde kentleşir” tezine dayanarak bugün şehirden bahsedilmesine gerek olmadığı artık kent toplumunun kullanımının daha uygun düşeceğini belirtmesine rağmen 1975’te yayımlanan *La Pensée Marxiste et la Ville* [Marksist Düşünce ve Şehir] adlı eserinde *ville* kavramının önemine yeniden dikkat çeker. Andy Merrifield’a (2015: 166) göre Lefebvre’in *ville* kavramına geri dönüşü “şehrin sadece bir arka plandan ziyade merkez sahne olarak ele alındığı Marx ve Engels’in *Alman İdeolojisi* kitabından ileri gelmektedir.”

hedef devrimci bir çaba içerisinde *deneysel ütopya*'yla² kent toplumunu yeni bir hümanizmaya sahip olan kent insanına doğru dönüştürmek ve dönüşümü sağlayabilecek potansiyel, proletaryaya aitti (Lefebvre, 2016: 160). Kent-kır karşıtlığı mevcuttaki uzlaşmaz asıl çelişkilerin mekânsal boyutunu temsil ediyor ve sınıf mücadelesini akla getiriyordu. *Kent Hakkı* çalışmasıyla başlayan eleştirel kent araştırmalarının olgunlaştığı *Mekânın Üretimi* kitabında Lefebvre, kent mekânı kurulurken böylesi çabanın faillerini iyice netleştirecekti: "Sınıf mücadelesi mekânın üretimine, failleri sınıflar, sınıf fraksiyonları ve grupları olan üretime müdahale eder. Günümüzde sınıf mücadelesi, her zaman olduğundan daha çok, mekânda yaşanır" (Lefebvre, 2014: 83). Uzlaşmaz çelişkilerin izini süren Lefebvre (2016: 160), "sadece proletarya kendi toplumsal ve politik faaliyetini kent toplumunun gerçekleşmesine vakfedebilir" sonucuna varacaktı.

Lefebvre'in ikinci müdahalesi insan hakları söylemlerineydi. Kent hakkı kavramı kapitalist modernlik tarafından kuşatılmış insan hakları söylemlerinin yanıtlarını kapsamaktaydı. *Kent Hakkı*'nda insan haklarının kapitalizme içerilmiş fetişistik karakteri ele alınıyordu. Çünkü insan haklarının muhatabı bireyler son tahlilde burjuva toplumunun çelişkili yapısına tabi tutulmuştu. Çalışmalarının toplamında -tıpkı Karl Marx gibi- Lefebvre, burjuva toplumu eliyle abluka altına alınmış insan hakları temelindeki özgürlük, eşitlik, adalet ve benzeri tüm evrensel haklar ile sosyal güvence, tatil, eşit işe eşit ücret ve benzeri taleplerin yabancılaşıma karşılık geldiği kanaatindeydi.

Günümüze doğru geldikçe insan hakları talepleri kapitalist modernliğin yabancılaşıma ve fetişizmine dâhil bir şekilde kent mekânında kamusal hizmetlere erişimi ifade eden kentsel haklar [*urban rights*] söylemlerine doğru genişlemiştir. Bu nedenle, yabancılaşıma ve fetişizmin ortaya çıkardığı çelişkilere cevaplar içerdiğinden Lefebvre'in kent hakkı [*right to the city*] kavramını, kentsel haklar kavramından ayırmak gerekmektedir. Ne var ki bugün hala kentsel haklar ve kent hakkı kavramları birbirleriyle karıştırılmaktadır. Sözgelimi *Beşinci Dünya Kentsel Forumu*'nda kent hakkı ve kentsel haklar neredeyse eşdeğer anlama gelecek biçimde kullanılmıştır. Forumda kentsel haklar kavramı geçmemekte, kentsel haklar yerine kullanımı tercih edilen kent hakkı kavramı ise yoksulların haklarının kurumsal ve hukuki çerçevede güçlendirilerek kentsel hizmetlere erişim ile kentte yönetim ve katılım mekanizmalarının artırılması olarak anlaşılmaktadır. Yine de aynı *Forum*'daki konuşmacılardan David Harvey "kent hakkının sadece basitçe kentin faydalarına erişim hakkı olmadığını, kentin başka bir şeye dönüştürme hakkı olduğu" yönündeki çıkışıyla esasında kentsel haklar ve kent hakkı

² Deneysel ütopya ütopyanın içerimleri ve sonuçları bakımından alanda incelenerek deneysel olarak ele alınması ve olması gerekenin olanaklarını vermesi bakımından kapitalist modernlik ütopyası gibi tarihsizleştirilen ütopyalardan ayrılmaktadır (Lefebvre, 2016: 124).

ayrımında ısrar edebilmiştir (UNHABITAT, 2010: 81). Kent hakkı ve kentsel haklara dair bugüne kadar birikmiş Türkçe literatürün büyük bir bölümü ise kavramların arasındaki ayrımlara dikkat çekmekten ziyade kavramları birbirinin yerine kullanmayı tercih ederken, diğer bir bölümü kavramlar arasındaki ayrımları gösteren çalışmalarda bulunabilmiştir.³ Türkçe literatürde söz konusu kavramları kullanan hatırı sayılır sayıda vak'a araştırmalarına da rastlamak mümkündür.⁴

Kent hakkı ve kentsel haklar kullanımlarının ve içeriklerinin karıştırıldığı gerekçesinden hareket eden elinizdeki çalışma kent hakkıyla kentsel hakların birbirleriyle karşıt olduğunu açığa çıkarma iddiasındadır. Bu iddia kapsamında çalışma, Lefebvre'in kent araştırmalarına ve insan hakları söylemlerine odaklanmakta, kent hakkı ve kentsel haklar kavramlarının karşıtlığını netleştirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın teorik alt yapısı birinci ve ikinci bölümlerde hazırlanmış, üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise bu altyapı üzerinden kavramların karşıtlık noktaları ayrıntılarıyla inşa edilmiştir. Çalışma, kapitalist modernlik ve insan hakları söylemlerine Marx'ın diyalektik yöntemini andıran Lefebvre tarafından kullanılan transdüksiyon yöntemiyle yaklaşmaktadır.⁵ Transdüksiyon yöntemi, insan haklarının ve kentsel hakların gelişiminde modernliğin imkânlarını reddetmeden ona sızarak ama onu radikal bir şekilde deneysel ütopya istikametinde değiştirmeyi hedefler. Kolaylık açısından bir izlek belirtmek gerekirse çalışma ilk olarak kapitalist modernliğin kente dair gidişatını ve kabullerini diyalektik yöntemle anlamaya yönelerek, insan hakları ve kentsel haklar söylemlerinin ikili yapısını aktarmakta ve Lefebvre'in bir süreç olarak modernliğin alternatifi ile insan haklarına ve kente ilişkin müdahalelerini belirtmektedir. Geniş ölçekli tasarlanan bu çalışmadaki anlatımın motivasyonu ise teorik çalışmaların ve vak'a araştırmalarında kullanılan kavramlardan kentsel haklar ve kent hakkının karşıtlığını belirginleştirebilmektir.

1. KAPİTALİST MODERNLİKTE KENT SORUNU

Modernlik takribi 17. yüzyılda Batı Avrupa'da başlayan, farklı sürelerde bütün boyutlarıyla dünyaya yayılan toplumsal-politik hayatı topyekûn dönüştüren bir süreci kapsar. Gerçekte modernlik fikri gelenekselliğin durağan yapısına

³ İlk gruptaki çalışmalardan bazıları Akkoyunlu Ertan ve Ertan, 2005; Akkoyunlu Ertan, 2014; Mutlu ve Yücel Batmaz, 2013; Tekeli, 2015; ikinci gruptakilerden bazıları Uzunçarşılı Baysal, 2011; Tonak, 2013; Öner ve Osmanoğulları, 2017.

⁴ Bu konu hakkındaki bazı örnekler Yücel ve Aksümer, 2011; Dinçer, 2013; Ökten, Kurtarır ve Çekiç, 2013; Önkol ve Sümer, 2014.

⁵ Transdüksiyon [*la transduction*], "teorik bir nesneyi hazırlar, olanaklı bir nesneyi hazırlar ve inşa eder; bunu da gerçeğe gönderme yapan enformasyonlardan ve bu gerçeğin ortaya koyduğu bir sorunsaldan yapar" (Lefebvre, 2016: 123-124). Transdüksiyon, kentleşmecilerin kendiliğinden zihinsel işlemlerine şekil vereceğinden icadın içine kesinlik katarken, ütopyaya da bilgi ekler. Bu anlamda "deneysel bir ütopya" da sunar (Lefebvre, 2016: 124).

dinamik gelişme süreciyle müdahalelerde bulunup ondan kopuş amacını taşımış, ancak modernliğin kendisi hiçbir zaman kesintisiz olamamıştır (Callinicos, 2001: 52). Öyle anlaşıyor ki kesintisizlik tek bir modernlik hükmünün korunamadığına dair izler taşımaktadır. Marshall Berman’a (2013: 393) göre modernliğin bedeli, modern öncesi toplum yapılarıyla beraber mevcut modernleşen dünyanın yıkımı olmuştur. Kuşkusuz kastedilen modernlik; eskinin yıkılması ve yeninin yerleşmesi, yani –Harvey’in (2012: 7-8) deyişiyle- “yaratıcı yıkım”⁶ süreciyle bağlantılıdır. Demek ki modernliğin kesintilerle dolu tarihinin ayırt edici özelliği geçmişten geleceğe doğru reddedilmesi ve müdahale edilmesi imkânsız gibi görünen birden fazla güzergâhına dair ana-anlatılara sahip olduğudur. Modernliğin ana-anlatıları [*master-narrative*] Göran Therborn (2011: 155) tarafından oluşturulan Tablo 1’de gösterilmiştir:

Tablo.1: Modernliğe ilişkin Ana-Anlatılar

GEÇMİŞ	GELECEK
Cehalet, boş inanç, itaat	Özgürleşme: Rasyonel, bireysel aydınlanma
Baskı, özgürlüksüzlük	Özgürleşme/kurtuluş: Kolektif
Yoksulluk, hastalık, durgunluk	Büyüme, ilerleme, kalkınma
Düşük rekabet/rekabetsizlik koşulları	Güçlünün ayakta kalması
Kurallara bağlı, öykünmeci	Yaratıcı canlılık

Yaratıcı yıkım birden fazla istikametini kapılarını aralar. Mesela modernlik, kentleşmeyi bir güzergâh olarak sunmasına rağmen kentleşme süreçlerinde kent mekânlarının fiziki, kültürel, ahlaki, politik değerleri zamanla yok edilerek sürekli olarak yenileri üretilmektedir (Berman, 2013: 384). Yıkma ve yenilerini üretme, modernliğin çelişkili karakterindendir ve bu çelişkiler alternatif varış noktaları yaratır. Kısaca bir yanda modernliğin ilerici ve devrimci boyutu, diğer yanda ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından yabancılaştırıcı ve fetişistik boyutu birlikte var olurlar. Bahsedilen birlikteliği fark eden Marx çelişkili karaktere sahip modernliğin diyalektik yöntemle kavranmasında ısrarcıdır. Israrın ana nedeni yaratıcı yıkım ve kesintili yapının kapitalist dinamiklerle beraber süregelmesidir. Marx bu nedenle modernliği reddetmek şöyle dursun onu kapitalist dinamiklerle beraber anlaşılır hale sokmak hedefindedir. Böylece Marx, kapitalist modernlik ve onun boyunduruğundan kurtulmaya çalışan alternatif modernliği diyalektik kavrama yöntemini tercih eder. Tablo 2’de kapitalist modernliğin çelişkileri/çatışmaları gösterilmiştir (Therborn, 2011: 156):

⁶ Joseph Schumpeter (1994), “yaratıcı yıkım” (*creative destruction*) kavramını piyasa mekanizmasının eskiyi durmadan yok eden, yeniye durmadan yaratan yenilenme sürecini anlatabilmek için kullanmıştı. Harvey de Schumpeter’den ödünç aldığı bu kavramla kentsel değişim süreçlerini açıklar.

Tablo.2: Kapitalist Modernliğin Marksçı Diyalektiği

İLERLEME:	ÇELİŞKİ/ÇATIŞMA:
Bireyselleşme	Atomizasyon, yabancılaşma,
Üretkenliğin gelişmesi	Sömürü ve bölüşüme dayalı kutuplaşma
	Mevcut üretim ilişkilerinin aşılması
Kapitalist yayılım	Proleter birleşme ve güçlenme
Küreselleşme	Anti-emperyalist isyanlar

İç içe geçmiş haldeki kapitalist modernlik ve alternatif modernlik ile kentleşme arasındaki ilişki, kent mekânında eskinin yok edilerek yenilerinin yerleşmesi, ancak “artı ürünün massedilmesi” diyalektiğiyle anlaşılabilir. İlk olarak kapitalist modernliğin bürokrasi kökenli büyük ölçekli kent mekânında yeniden yapılandırılmaları sebebiyet vermesi sanayileşme, ulus-devletleşme ve sermaye birikim süreçlerinin inşa sürecine tesir etmiştir (Lefebvre, 2015). Sözü edilen süreçlere göre kentin yeniden yapılandırılabilmesi için modernlik taraftarları kent mekânına müdahale edilmesi fikrine sıcak bakmışlardır.

Kent mekânında yaratıcı yıkımın önemini ilk fark edenlerden biri, III. Napoleon dönemi Paris’inde bayındırlık işlerinden sorumlu olan Baron Haussmann’dı. 1852-1870 yılları arasında Haussmann, Paris’i yeniden inşa ederken, eski emekçi mahallelerini ortadan kaldırmış ve birçok insanı evlerinden etmiş olmasına karşın, kenti neredeyse tüm sakinlerine açmayı başaramıştı. Haussmann’ın takipçilerinden Robert Moses da 1929 tarihli Büyük Buhran’ın ardından New York’u baştan inşa edecek büyük ölçekli kamusal kentsel yapılar ve kentsel yenileme projeleri geliştirecekti. Franklin Delano Roosevelt dönemi savaş sonrası sosyal refah devleti politikalarından olan *New Deal*’ın tesiri altında Moses, kamusal kent politikaları uygulamıştır. Moses’ın “modernlik tasavvuru”nun etkisi, ilerlemeciliğe ve uyguladığı projelere yapılan herhangi bir itirazı neredeyse geçersiz kılıyordu (Berman, 2013: 206-207, 391).

Müdahaleci kentsel politikalar, Keynesçi-Fordist yapıdaki ulusal kalkınmacılık stratejileri ekseninde kent mekânına müdahaleyi de amaçlamaktadır. Sermaye birikimi süreçlerinin toplumsal ilişkilerdeki düzenleyiciliğini kendine görev edinen ulus-devletler mekânı tasarlama görevini de üstlenmişlerdir. Berman (2013: 397-398), *New Deal* politikaları eşliğinde Büyük Buhran’dan çıkışta uygulanan kente dair “mega projelerin” belirli toplumsal hedeflerin varlığını “yatırım yaratma, tüketimi artırma ve özel sektörü hareketlendirme, işsizliğe çare, bölge ekonomilerinin birbirleriyle entegrasyonu ile modernliği ve kamusal olanın anlamının genişlemesi” olarak belirtir.

Haussmann ve Moses, eşitsizliğe ve ayrımcılığa maruz kalanlara, emekçilere, patronlara, kapitalist girişimcilere ve benzeri tüm toplumsal gruplara

kentsel mekânın yapılandırılmasının faydalarına vurgu yapıyordu. Bilhassa bürokratik güdümlü tüketim toplumu oluşturma hedefinde inşa edilen yol, köprü, park, bahçe ve meydan gibi kamusal inşaatlar kentte yaşayan belirli bir grubun çıkarından çok kentin tüm sakinlerine yönelik atılımlar olarak görülüyordu.

Öte yandan, kentleşmeyi tek başına kapitalist modernlik üzerinden kavramak net bir gerçeklik vermekten ziyade yanıltıcı sonuçlar doğurur. Aslında Marx'ın diyalektik yönteminde (içsel ilişkiler felsefesi) olduğu gibi kendi görüntüsünden ibaret olarak açığa çıkan gerçekliklerin yanıltıcı sonuçlara götürebileceğinden gerçekliğin görüldüğünden çok daha fazla bir şey olduğunu bilmek gerekir (Ollman, 2015: 30). Bu bağlamda kentleşme ve modernlik arasındaki ilişki kendi görüntüsünden çok daha fazlasıdır. Marx'ın diyalektiğiyle düşünüldüğünde kapitalist modernliğin ve kentleşme ilişkisinin arkasındaki gerçeklik modernliğin alternatif yüzüyle birlikte anlaşılabilir. Alternatif modernliğin kentleşme sürecini algılaması “artı ürünün massedilmesi” ekseninde beraberdir. Kapitalist kentleşme esnasında yaşananlar mübadele değeri ve kullanım değeri diyalektiğiyle kavrandığında tüm kentsel değişimin ardında görünmeyen artı ürün ilişkisi ortaya çıkar. Kent mekânı kullanım değeri olarak somuttur, ama mübadele değerinin konusu olarak soyutlamadır. Kent mekânında artı ürünün massedilmesi bir soyutlamadır ama netice itibarıyla o da somuttur (Lefebvre, 2006: 62; Lefebvre, 2014). Örneğin, kent mekânını bu diyalektikle kavramaya çalışan Harvey (2013: 45-48) artı ürünün massedilmesi iddiasında kapitalist modernliğin kentleşme sürecini anlatır. Haussmann dönemi için Harvey 1848 bunalımının atıl haldeki artı sermaye ve işgücünden dolayı Fransa'yı da krize soktuğunu, burjuva demokratik devrimlerinin ise krizden kaynaklanan isyanları şiddet kullanarak bastırabilse de bu krizi çözemediğinden bahseder. III. Napoleon, 1852'de imparatorluğunu ilan ettiğinde muhalif gruplar ve artık sermaye sorunu halen sürmektedir. Devam eden sorunlarla baş edebilmek adına III. Napoleon büyük ölçekli yatırımlara girişmiş ve nihayet Hausmann'ı Paris'teki bayındırlık işlerine getirmiştir. Haussmann, artı sermaye ve işsizlik sorununa karşı Paris'i yeniden inşa etmeye girişmiş ve sonunda sermaye ve işsizliği belli bir süre için massetmeyi başaramıştır. Daha sonra Moses benzer şekilde Haussmann'ın bu modelini kullanışlı bularak New York'ta uygulamış, New York'un topyekûn bir biçimde yeniden yapımına girişmiştir (Harvey, 2013: 50-51).⁷

⁷ Haussmann ve Moses'ın politikaları kısa bir süre için sermaye ve işgücünü massetmeyi başarsa da sonuçları bakımından daha sonra farklı kentsel krizlere neden olmuştur. Harvey (2013)'e göre Haussmann'ın yeniden inşa ettiği Paris, 1971 tarihli Paris Komünü'ne; Moses'ın inşa ettiği New York (daha sonra neredeyse tüm ABD kentlerini bu politika sardı), 1968 Olayları'yla sonuçlanmıştır.

Kapitalist modernliğin içerisinde hareket etmelerine rağmen müdahaleci kentsel politikalarının sonuçlarına itiraz eden ve bu politikalara karşı serbestiyi savunanlar da bulunmaktadır. Mesela müdahaleci kentsel politikaların ortaya çıkardığı belli başlı kentsel sorunları tespit eden Jane Jacobs, Moses'ın bu politikalarına itiraz ederek kentsel krizlerin içeriğini tartışmaya girişmiştir. Moses'ın aksine Jacobs, kentsel mekâna müdahalenin daha büyük sorunlara yol açtığını vurgulayan nostaljik bir çerçeve ortaya koymuştur. Bu çerçeve içerisinde mekânsal ve toplumsal içeriğin göz önünde tutulduğu kentsel kriz tanımlamalarında iktisadi büyüme ve kalkınmanın yanı sıra, toplumsal, kültürel, politik öğeler de dikkate alınmıştır. Jacobs (1961) modernliğin gündelik hayatla ilişkisinden söz eder: Moses'ın yeni kentinin arkasında eski kentin bir düzeni vardır. Jacobs'a göre kent yaşamında modernlik uğruna yapılması gereken, “eskiyi korumak ve yeniye direnmektir” (Berman, 2013: 422). Kapitalist modernliğin müdahaleciliğini sorgulayıp daha çok geçmişe dönük eski kenti hikâyeleştiren Jacobs, özetle kente büyük ölçekli müdahaleler karşısında modern kentin mahalle ölçeğinde genişlemesi ve kentin eski kısımlarının korunmasına odaklanmaya çalışmıştır (Harvey, 2013: 51).

Savaş sonrasında yetmişlere dek pratikte kapitalist modernliğin kentleşme reçetesi, müdahale ve serbesti tartışmaları ekseninde devam etmiştir. Yetmişlerdeki birikim krizine verilen belirli tepkiler sonucu birtakım yapısal reformlar gerçekleşmiş, müdahaleye dayalı ulusal kalkınmacılık stratejisi terk edilip, serbest piyasanın başatlığında kentsel politikalar uygulamaya sokulmuştur. Ulusal kalkınmacılığa karşı verilen tepkiler arasında yeterli sermaye birikimi olmasına karşın piyasada yatırım yapabilecek alanların daraldığı zamanlar gösterilebilir. Varılan noktada neoliberal stratejinin hâkimiyetine varacak dönüşüm, Sovyet sonrası ve küreselleşmenin de etkisiyle giderek tüm dünyaya yaygınlık kazanmıştır.

Neoliberal küresel kapitalizm çağı, kentsel politikaların yönünü serbesti önkoşulundaki nostaljiklerin lehine doğru çevirmiştir. Yeni kentsel strateji, “sermayenin artık kolektif tüketim bütçelerine aktif olarak el koyması, kent mekânını, bir meta, salt bir finansal varlık olarak fiyatlandırıp arazi değerini artırmasıydı” (Merrifield, 2017: 18). Müdahale-serbesti ikiliğine sıkışmış kent tartışmaları bakışıyla kavrandığında neoliberal küresel kapitalizm çağında ortaya çıkan “yeni kentsel krizler” ise neoliberal (ve yeni sağ) stratejiler sonucu ortaya çıkan yeni kentsel çelişkilerden kaynaklanmaktaydı (Florida, 2018: 28-34). Müdahalecilere karşı Jacobs tarafından yapılan nostaljik eleştiriler nihayetinde kentlerin post-modern anlatıların içerisine dahil edilmesine vesile olacaktı. Neoliberal küresel kapitalizm, Fredric Jameson'ın (2011) tabiriyle bir çeşit “geç kapitalizmin kültürel mantığı”nı, yani post-modernizm'i başat konuma getirmişti.

Jameson’a (2008: 58-59) göre nostalji; gerçek tarihsellikle uyuşmayan, artık geri getirilmesi olanaksız bir geçmişe ait hissederek, geçmişe birtakım “cılalı imgeler”le “geçmişe ait olma”yı bildiren bir çeşit “bastırılmışın geri dönüşü”ydü. Zira post-modernliğin nostaljiyle ilişkisi bu bastırılanın geri dönüşüyle bağlantılandırılıyordu. Benzer biçimde Marx’tan yararlanan Kojin Karatani de tarihi yapısal gidişatına göre yorumlar. Karatani (2013; 2018) post-modernliğin nostaljiyle ilişkisini geçmişte bulma çabasıyla devam eden bir arayışın farkı biçimlerde geri dönüşü olarak kavranması gerekliliğine dikkat çeker.

Post-modernlik, üst-anlatılardan kopan, gerçeği görelileştiren, kolektifliği parçalayıp bireyselliği ön plana çıkarırken, diğer taraftan ulus-devlet ve sermayeyi toplumsal olanla eşdeğer kabul eder (Lyotard, 2013; Touraine, 2002). Böylesi bir kültürel mantıkta, kentler ve kentleşme süreçleri post-modern hale getirilmekle beraber hem toplumsal alandan farklı hak talepleri çerçevesinde kente müdahale etmeler parçalanır, hem kapitalist toplumsal formasyonun bütünselliği görünmezleşir (Harvey, 1997). Bakıldığında post-modernlikte tarihsel olan görelileştirildiği için mevcut toplumsal formasyon anlaşılamazken, diğer yandan ütöpik tahayyüller ya olumsuzlanır ya da ortadan kalkar.⁸ Alex Callinicos’un tespitleriyle söylenirse post-modernizm modernlikten tümünden bir kopuş değil, aksine onun içinden belli bir damarın çekilip çıkartılışının temsidir. Modernizmin bu damarı özeleştirinin, ana-anlatıların, bütünlüğün olumlu ütopyaların dışarıda bırakılan tarafıdır (Callinicos, 2001). Post-modernlik aşamasında görelileştirilen tarihte önceden mümkün olmayan veya önceden yaşanmış gibi görülen şeyler mümkün hale getirilebildiğinden, ütopyanın kendisi hem olumsuzlanan hem de tikel olarak sahip çıkılan konuma taşınır.

Kuşkusuz post-modernliğin kapitalist modernlik bakışından önemli ayrımlarından biri ütopyaların kabullenilmemesidir. Jürgen Habermas gibi kapitalist modernliğin özüne itiraz etmeyen, ancak post-modernlerden kendini ayıranların vurgusu ütopya konusunda olmuştur. Habermas, olumsuzlayabilmek adına post-modernliğin politik yönden gericiliğini, 18. yüzyıl burjuva Aydınlanmasının ise evrenselleştirici ve ütopyacılığını birbiriyle karşılaştırır. Sonuçta evrenselleştirici “eşitlik, medeni haklar, insan severlik, ifade özgürlüğü, açık medya” gibi burjuva ideolojisine dayalı özellikler özünde ütopyalardır (Jameson, 2008: 105). “Kamusal alan” terminolojisiyle bağlantılı olarak insan hakları da bu evrensel ütopyaya dâhildir. Oysa post-modernler evrensel bir

⁸ Reinhart Koselleck’e (2013: 274) göre olumsuz ütopyalar, ütopyaların gerçekleştirilebilir görünmelerine bir tepki olarak, esasen gerçekleştirilebilir olmadığından kötü olarak algılanır. Negatif ütopyanın günümüzde bir hayli popüler olan temsilcileri arasında George Orwell ve Aldous Huxley gösterilebilir.

ütopyaya sahip değildir.⁹ İşte modernliğin meta-teorileri bağlamında daha çok yurttaşlığa vurgu yapan insan haklarından, post-modernliğin parçalayıcı yapısı ekseninde parçalanmış yurttaşlıkla kentsel haklar anlatılarına doğru bir dönüşüm yaşanmıştır.

2. İNSAN HAKLARI SÖYLEMLERİNDE KENTSEL HAKLAR

İnsan hakları tıpkı kent sorununda olduğu gibi kapitalist modernlik ve alternatif modernlik diyalektiğine bağlı bir konudur. Modernliğin yıkma ve yenilerini üretme üzerine biçimlenen çelişkili karakteri insan haklarının gelişimine doğrudan yansır. İnsan haklarının ilerici ve devrimci boyutunun yanında yabancılaştırma ve fetiş özellikleri bir aradadır. Burjuva toplumunun bireye bahsettiği eşitlik ve özgürlük gibi evrensel haklar kapitalist modernliğin elinde bireyi yabancılaştırmaktadır. Burjuva sınıfının önderliğinde kapitalist modernlik insan haklarını normatif güce ibaret sayarak putlaştırmaktadır. Sonuçta burjuva toplumu tarafından kuşatılmış olan insan hakları, genel ve soyut ilkeleri ifade eden putlar ile mal ve para dünyasının fetişleri arasında sıkışıp kalan ama bunlardan çok daha fazlasına sahip bir yapıdadır (Timur, 2007: 45).

İnsan hakları, Fransız Devrimi'nin ardından tarih-dışı, evrensel ve soyut insanı imleyen, ulus-devletin burjuvaziyle örtüşen yurttaşlık kategorisinde simgeleştirilen öznenin bir özgürleşme hareketi olarak doğdu. Bu doğum aynı zamanda doğal hukuka karşı akla dayalı evrensel modern hukukun başat konuma geçmesinin de temsiliydi. İnsan hakları, eskinin mitlerine savaş açarak zaman ve mekânla ilişkilendirilemeyen bir akıl ve evrensellik iddiasındaydı. Söz konusu (araçsal) akıl ve evrensellik, ilerlemeci, kapitalist modernliğe ait bir ütopyaya kapı aralıyordu.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 1. maddesindeki “insan haysiyeti” [*human dignity*] ifadesi evrensel ve soyut insana işaret ettiğinden haklar herkese hitap eder ve herkes içindir. İnsan haklarının herkese ait olduğu ideali kapitalist modernliğin hukukunda doğal hakların mevcudiyetini sağlar. Öte yandan doğal hakların mevcudiyeti kapitalist modernliğin dışında modern hukukta alternatif modernlik içeren özeleştirici potansiyeline sahip olduğunun belirtisidir. Başka bir deyişle, modern hukuktaki insan hem doğal hakların hem de yurttaşların belirsiz bırakılan öznesi (Douzinas, 2018: 27, 107-108) olması bakımından yalnızca kapitalizmin ütopyasını değil, aynı zamanda alternatif modernliğin olumlu ütopya

⁹ Kent hakkında başlayarak Lefebvre'in itirazlarından biri de –Habermas'ın bahsettiği gibi– kapitalist modernliğin evrensel ütopyasıdır. Habermas'ta evrensel ütopya son tahlilde burjuva kamusal alana denk düşer (Habermas, 2003). Kapitalist modernlik ve ardılı post-modernlikten farklı olarak Lefebvre, evrensel ütopyayı reddetmekten ziyade deneysel ütopyanın peşine düşmesi bakımından alternatif modernlik imkânları üzerine değerlendirmeler yapar.

imkânlarını birlikte barındırmaktadır. Ne var ki, kapitalist modernliğin yanıltıcılığı insan haklarının soyut ve evrensel insan doğasına ve hukukun üstünlüğünün birliğine sahip olmasıdır. Costas Douzinas'ın tespitleriyle insan haklarındaki soyutluğun yanıltıcılığı cinsiyetin, ırkın, sınıfların somutlaşmasıyla belirginleşir: isminden anlaşılabilirliği üzere insan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde¹⁰ soyut insanın somutlaşması ulus-devlet egemenliğinin altında yurttaş olarak gerçekleşir. Bildirgedeki haklarla ilişkilendirilen somut insan, yani yurttaş kapitalist toplumsal formasyona dayanak oluşturan, mülkiyet hakkına sahip “piyasa eksenli, beyaz burjuva erkektir” (Douzinas, 2018: 115-119).

Aydınlanmanın devam eden bir süreç olduğu kabulünü paylaşan Habermas da insan haklarını insan haysiyeti ölçüsünde ele alır. Habermas'a (2010: 467) göre “insan haysiyeti” ifadesi haklar ütopyasının “patlayıcı somut gücünü ispatlamaktadır.” Son durak olarak “demokratik yurttaşlık” kalıbına ulaşan Habermas, bu perspektifiyle kapitalizmi ve sanayileşmeyi aşan Aydınlanmaya olan bağlılığını ortaya koymaktadır. Habermas, Aydınlanmanın ve kapitalist modernliğin ortaya çıkardığı zaman bilincinde var olan insanları ileriye doğru götüren ve geçmişten gelen sorunları çözen ütopyasına sahip çıkıyordu (Timur, 2012: 264-265). Aslında Habermas Aydınlanmanın burjuva yönünü tam olarak yadsımıyor ve kamusal alanın dönüşümünde burjuva kamusal alanın önemine değiniyordu (Habermas, 2003). Öyle ki Habermas'ın düşüncesi Adorno ve Horkheimer'in (2010: 13) Aydınlanmanın burjuva toplumunun gerçeklerinin bireylerde ve kurumlarda cisimleşmiş ifadesi olduğunu vurgulayan ve aklın, doğanın tahakkümüne yol açtığını açıklayan görüşleriyle ayrılmış oluyordu. Dolayısıyla Habermas, insan haklarını post-modern öğelerden kurtarmaya uğraşındayken, Aydınlanmanın burjuva yönünden vazgeçmiyordu. Böyle bir bakış insan haklarını bir yandan insanların kamusal hizmetlere erişimine, diğer yandan demokratik yurttaşlığın önemine taşıyabiliyordu. Kapitalist modernliğin görünen yüzüyle ilgileniliyor, arkasındaki gerçeklikle yüzleşmek istenmediğinden alternatif modernliğe pek başvurulmuyordu. Kamusal hizmetlere erişim ve demokratik yurttaşlık söylemleri daha sonra insan haklarının kent mekânında temsil edilmesinde katkı sağlayacaktı.

insan hakları söylemlerinde yurttaşlık Fransız Devrimi öncesine benzer şekilde “egemen bir varlığın üyesi”ni belirlemek için kullanılırdı. Devrimin hemen öncesinde Jean-Jacques Rousseau *Du Contrat social* [Toplum Sözleşmesi] adlı yazısında kent tartışmalarıyla beraber yurttaşlığa yer vermişti. Rousseau (2007: 47-48), “cite”de (kentsel olan) kentliler ve yurttaşların aynı gibi görüldüğünü,

¹⁰ Fransızca orijinali “*La Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen*” olan Bildirgedeki *homme* kısmı erkek demektir ve esasında “beyaz bir erkeğe” işaret etmektedir (Douzinas, 2018: 115).

ancak farklı olduklarına dikkat çekerek burjuvaların kentlilerin en üstündeki yurttaşlık mertebesinde kabul gördüğünü belirterek bu durumdan rahatsızlığını dile getiriyordu. Fransız Devrimi sonrasında kentliler arasındaki sınıfsal farklılıklar devam etmiş, böylesi bir farklılık insan hakları söylemlerine kadar yansımıştı. Oysaki insan hakları söylemlerinde burjuva sınıfının kültürü kastedilmesine karşın yurttaşlık bunlardan çok daha fazlasını kapsar (Merrifield, 2017: 116). Modernlik, her nasıl kapitalist modernlik ve bu modernliğe dair bir eleştiri ile isyanı barındırıyorsa da benzer biçimde insan hakları söylemlerindeki yurttaşlık kavramı da bir yanıyla burjuva kültürünün gelişimine, diğer yanıyla bu kültürün eleştirisine sahip olan çelişkilerden oluşur. Sözgeleşi soyut insan ve evrensellik tartışmasında Étienne Balibar (2016: 78) İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde "insan" ve "yurttaş" ikiliğinde özgürlük ve eşitliğin özdeş kabul edildiğini iddia eder: İnsan, "tikel birey" değil, yurttaştır. Balibar (2016: 24)'a göre yurttaşlık yıkma ve yeniden inşa etme çelişkilerini barındırdığından kurumların yerleşikliğine ve istikrarına karşı başkaldırı öğeleri içerir. Bildirgenin 2. maddesinde bulunan "özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnme hakları" hem insan haklarının değişmez doğal haklar görünümünde algılanmasına hem de yurttaş haklarında verili olan çelişkilere gönderme yapabilmektedir. Balibar (2016: 67) bu noktada, insan haklarının "bir maske ya da tuzaktan ibaret olduğu" ile "özel bir toplum ve kültürün kurmaca olarak evrenselleştirilmesinden başka bir şeye karşılık geldiği" varsayımlarına sıcak bakmamaktadır. Dolayısıyla Balibar, yurttaşlık için, içerisinde barındırdığı çelişkilerle beraber yalnızca hakların erişimine indirgenemeyen bir tanımlamaya ulaşmaya çalışır. İnsan hakları sadece burjuva kültüründen ibaret değildir, bu kültürün hegemonik hale gelmesine katkı sağlayan "tortul toplumsal formasyonların" taşıyıcılığını beraber üstlenir. Karatani'nin (2018: 32-35) tespit ettiği biçimiyle tortul toplumsal formasyonlardan kastedilen toplulukların karşılıklı armağan alıp vermesinden topluluklardan birinin diğerlerini yağmalamasına kadar başat olmasa da hala varlığını sürdüren mübadele tarzlarıdır ve söz konusu mübadele tarzlarının bugünkü başat olanı karşılıklı rızaya dayanan meta mübadelesidir. Meta mübadelesinde ulus-devlet-sermaye üçlemesi beraber hareket alanına sahiptir. Dolayısıyla mübadele tarzlarından yola çıkılacak olunursa doğuştan sahip olduğu söylenen yaşam, özgürlük ve mülkiyet hakları, insanların eşit olmasından kaynaklanır ve bu eşitlik ya da yurttaşların bu "doğal hakları talep etme güvenliği devlette vücut bulur" (Jellinek, 2017: 102). Demek ki insan haklarının yayılımı burjuva toplumu kontrolüyle modern ulus-devletin birlikteliği sayesinde gerçekleşir.

Gelgelelim insan hakları yaşama hakkı gibi bireysel haklar, sendikal haklar ve genel ve eşit oy hakkı gibi toplumsal ve siyasal haklar ve nihayetinde kalkınma hakkı ve çevre hakkı gibi dayanışma haklarının bütünü temsil ettiğinden, olan

ve olması gereken arasındaki gerilimle belirlenen ideallere gönderme yapan bir dinamizm içermektedir. Bir ideali (ya da ütopyayı) temsil ettiği iddia edilen insan hakları, bu ideale göre anayasalarda/kuruluşta somutlaştırılma ihtimalini de ortaya koymuş olur (Balibar, 2016: 67). Hâlbuki somutlaştırılma doğadaki insan varlığı (doğal haklar) ve bu varlığın toplumsal formasyonlardaki ilişkilerini (üretim ilişkileri) birbirine eşitler. Böylece insan hakları dinamizmi tarihsel koşulların değişimine göre insan haklarının durağan olmaktan çıkarak somut koşulların etkisinde çeşitlenmesine ve toplumsal-politik açıdan mevcut hegemonya mücadelelerinin gerilimleriyle yeni içerikler kazanmasına yol açar. Hegemonya ve karşı-hegemonya mücadelelerinden ortaya çıkan farklı insan hakları söylemlerinden kaynaklanan gerilim insan haklarının yalnızca insanın insan olmaktan kaynaklanan haklar mı yoksa kapitalist toplumsal formasyonun bir çeşit yeniden üretim aracı mı olduğuyla ilintilidir. İkinci kamptakilerin bazıları insan haklarını olduğu gibi reddetmek yerine içerisindeki doğal hakları keşfederek birtakım alternatif çıkarımlarda bulunurlar.

İnsan hakları ve kent mekânı ilişkisi, insan haklarının dinamizmi çerçevesinde ellilerden itibaren giderek olgunlaşmış ve nihayetinde kentsel haklar tanımlamalarıyla kentsel hizmetlere erişim hakkı olarak somutlaşmaya başlamıştır.¹¹ İlhan Tekeli (2015: 189) ve benzeri düşünen yazarlarca *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi* (UN, 1948)'nin 25. maddesinde belirtilen “herkesin sağlıklı ve refahını temin edecek uygun bir hayat” kurabilmesi hakkının varlığına odaklanarak kavramsallaştırılan kentsel hakların kabul gören başlıca iddiası, insan haysiyeti için mücadele etme bilincine kent mekânlarından başlayarak ulaşılabileceğidir. İddiaya göre insan haklarındaki soyut ve belirsiz insan haysiyeti yurttaşların kentsel hizmetlere erişimi sorununda somutlaştırılmaktadır. Yani kentsel hakların insan hakları kategorisinde değerlendirilmesi yaşam kalitesi varsayımına dayalı ölçünün mekâna taşınmasıyla beraberdir. Zaten savaş sonrası büyüme-kalkınma ve akılcılığın doğal varlıklara yük bindirmesinin anlaşılmasıyla ortaya çıkan ekolojik krize karşı kurulu iktidarların tepkisi “yaşam kalitesi” söyleminin çeşitli bürokratik ve uluslararası örgütlenmeler vasıtasıyla işletilmeye başlaması olmuştur (Castoriadis, 1993: 194). Mesela çevre haklarının insan haklarına dâhil edilmesi bu büyüme-kalkınma ve akılcılığın bunalımındandı. Yaşam kalitesi söyleminin çevre hakkı tartışmalarını başlatması gibi bir diğer açılım kentsel hakların tartışılması olacak, böylece uluslararası kuruluşlar tarafından kentsel haklar giderek önem kazanan bir konuma yükseltilecekti.

¹¹ Çeşitli uluslararası metinlerde kullanılan *urban rights* kavramı Türkçe kentsel haklara/kentli haklarına (çoğul) karşılık gelse de Türkçe literatürde kentsel haklar/kentli hakları dışında kentlilik hakları veya kenttaşlık hakları olarak da çevrilmektedir. Çeviri çeşitliliğinin varlığına karşın vurgulanmak istenenin aynılığından dolayı kavramda anlamsal açıdan bir farklılığa sebebiyet vermemektedir.

Nihayet kentsel haklar kavramı 1992 tarihli *Avrupa Kentsel Şartı – I*'de somut bir içerik kazanmış, daha sonra 2008 tarihinde kabul edilen *Avrupa Kentsel Şartı – II*'de bu içerik güncellenmiştir (bkz. Council of Europe, 1992; Council of Europe, 2008).

Ulusal kalkınmacılık dönemindeki kent sorunlarını açıklamada oldukça kullanışlı hale gelen kentsel hizmetlere erişim (kolektif tüketim unsurları), Manuel Castells ve benzeri eleştirel kent araştırmacılarınca “emeğin yeniden üretimi” konseptinde değer kazanmış, kentsel toplumsal hareketler taleplerinin içeriğinin oluşmasına katkı sağlayabilmiştir. Castells (1977) tarafından üretken olmayan mal ve hizmetlerin yeniden üretimine ilişkin olarak tanımlanan “kolektif tüketim”, elektrik, su, altyapı, konut, ulaştırma, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi kentsel hizmetlerin bütününe kapsamaktadır. İnsan haklarının bir kategorisi haline getirilen kentsel hizmetlere erişim hakkı da kolektif tüketim unsurları kökeninde yapılandırılmaya başlamıştır. Kamu hizmetlerine erişim hakkının insan haklarına dâhil edilmesi, kente ilişkin taleplerin hukuki çerçeveye alınmasını sağlamıştır. Bunun paralelinde kolektif tüketimin yanında demokratik yurttaşlık talebi kentsel haklar kategorisinin içeriğine eklenmiştir. Böylece kentsel haklar, politik olanın ötesinde hukuki olanı ve demokratik olanı temsil eder hale gelmiştir.

Diğer taraftan insan haklarının kentsel haklara doğru kapsayıcı bir dönüşümünden bahsedebiliriz. Ayrıca dönüşen yapıda, insan haklarının evrensel ölçekten yerele/kente taşınmasının çeşitli deliller barındırdığını söylemek gerekmektedir. Birincisi alternatif modernlik tartışmaları etrafında vurgulanan kapitalist modernliğin Avrupamerkezci olduğuna yönelik sorgulamalarıdır. Bu bakış, farklı içeriklere sahip olmakla birlikte bir kısmı evrenselliğe karşı yerciliği (*locationism*) ve yerelliği (*locality*) daha fazla temsil eden tikelci-özcü fikirlerden beslenmektedir. Örneğin, post-kolonyal dünyayla ve özellikle küresel kapitalizmle beraber etkin hale gelen yer bilincine dayalı “yecilik”, yere bağlı bir kimliği hareketlendirme, eşitsizliklerin de üstünün örtülmesine bahane olacağından, nihayetinde sürecin yecilik sayesinde vardığı nokta evrensel insan haklarının bir sorun haline geldiğidir (Dirlik, 2012: 180-184). Geriye dönme (nostalji) amacını taşıyan yecilik, toplumda kabul gördükçe evrensel hukuk ve insan hakları anlatılarının etkisi azaltılmaktadır. Arif Dirlik (2012: 121-122) küresel kapitalist modernlik çağında “yaşamın kendisi sömürgeleştirildiğinden” mekânların (yecilikler, tikellikler) sömürgeleştirmenin bir parçası olarak kullanıldığını söyler. Doğrusu kapitalist modernliğin hukuka ve insan haklarına sirayet eden evrensellik iddialarına tikel haldeki “kültürel, dini, hukuki ve akademik farklılıklar” tarafından meydan okunmaktadır (Dirlik, 2012: 127). Buradaki kapitalist modernliğin evrenselciliğine karşı yecilik, bütünlükten çok parçalılığa, yurttaşlıktan çok bireye ya da topluluklara göndermeler yapılarak işlendiğinden post-modern bir durumun ortaya çıktığı açıktır.

Post-modernlikle bağlantılılandırılabilen diğer bir delil ise neoliberal küresel kapitalizm çağında küreselleşme-yerelleşme, “yönetişim” ve “kentsel yönetim”e dayalı demokratik katılım, çoğulculuk gibi “hegemonik projeler”in önem kazanması ile post-modernliğin nostaljik bakışı ve Yeni Sağ’ın yereli ve tikeli kıymetlendirme fikrinin ortaya çıkardığı belirli kuşkulardır. Neoliberalizm ve yeni sağ’ın ön plana çıkardığı fikirler, yine tikelliklerin değeri ölçüsünde (Avrupamerkezcilik eleştirilirken) insan haklarının evrenselliğini sorgulatmaktadır. Evrenselliğe karşı kültürel görecelikle köklenen bu fikirler, evrensellik ve kültürel görecelik arasındaki gerilimle insan haklarını değerlendirir (Özdek, 1994). Kültürel görecelik, oldukça yercilik, yerellik ve kültürcü bir bakışa sahip olmakla birlikte hiçbir kültürün beraberce sahiplenemeyeceği, ortak bir kültüre sahip olamayacağı; insan haklarının da gerçekte Avrupamerkezcilik etrafında gelişen kültüre ait olduğundan evrensel nitelik taşıyamayacağı iddiasında bulunur. İnsan hakları bağlamında kültürel görecilik Sovyetler sonrası dünyada daha fazla itibar görmeye başlayacaktır.

Özetle, kapitalist modernliğin müdahaleci yapısından nostaljiden yararlanan post-modern anlatılar içerisinde kullanım alanı bulan, yurttaşlık kavramının ulusal ve küresel anlamı ile insan haklarının bir kategorisi görünümü iddiasındaki kentsel hakların yerel ölçekle sınırlılığı gerilimli bir konudur. İşte Lefebvre’in başlattığı kent hakkı tartışmaları bu gerilimlere çeşitli yanıtlar getirmektedir. Kent hakkı kapsamında değerlendirildiğinde kent sakini “toplumsallık olmaksızın hemşehriliğin, temsil olmaksızın varoluşun, karşılaşma olmaksızın toplanmanın trajedisidir” (Merrifield, 2015: 64). Yurttaşlık ise kent sakininden yeni imkân yaratabilmesi yollarına sahip olması gerekçesiyle ayrılmaktadır. Çünkü en nihayetinde Lefebvre’in kent hakkı Habermas ve benzeri burjuva Aydınlanması ve kapitalist modernliğin demokratik yurttaşlık savunucularının aksine “yeni bir devrimci yurttaşlık kavramsallaştırmasıdır” (Merrifield, 2015: 64).

3. LEFEBVRE’İN MÜDAHALELERİ VE KENT HAKKI

Lefebvre’in kent hakkı büyük ölçüde kapitalist modernlik tasavvurunun süregelen hak söylemlerinden ve kapitalist kentleşmesinden farklı olarak “alternatif kentsel yaşam tasavvuru”dur (Brenner vd., 2014: 15). Anlaşılacağı üzere Lefebvre, tarihsel olanı kaybetmeden ana-anlatılardan hareketle olumlu ütopyaya sahip çıkışı, asıl-tali çelişkiler¹² tartışmasında asıl çelişkiyi merkeze aldığından kapitalist modernliğin alternatifini açığa çıkarma peşine düşmüştür.

¹² Diyalektik çelişki, süreç içerisinde aynı ilişkideki birbirlerine bağımlı farklı öğelerin içinde var olur (Ollman, 2015: 38-40). En nihayetinde çelişkiler harekete geçiren bir güçtür ve sermayenin

İlk olarak Lefebvre'in alternatif yaklaşımını belirginleştiren husus, kapitalist modernlik ve geleneksel romantizmin yerine alternatif modernlik ve yeni romantizmin (devrimci romantizm) tercih edilmesidir. Tercihin esas gerekçelerinin altında Marx'ın düşüncesi yatmaktadır. Marx, modernliğin liberal ve romantik perspektifinin dışına çıkarak burjuva toplumundaki kesintisizlik, üretimde sürekli devrim ve bunlar yaşanırken belirli belirsizlikleri ortaya çıkaran çelişkilerine değinir (Callinicos, 2001: 66). Lefebvre de fikirlerini büyük ölçüde Marx'ın bu bakışı ekseninde olgunlaştırmıştır. Kapitalist modernliğin yaşam tarzına pre-kapitalist ve pre-modern tepkilerini ifade eden romantizm, kapitalist olmayan bir modernlik imkân sağlayabilmektedir (Löwy ve Sayre, 2007: 23). Lefebvre bu noktada, Marx'ın anti-kapitalist romantizmini kabul eder. Marx'ın anti-kapitalizmi modern (burjuva) sanayi uygarlığını topyekûn inkâr etmek şöyle dursun onun bir yandan ortadan kaldırılmasını, diğer yandan ise “en büyük kazanımlarının korunarak daha yüksek bir üretim tarzıyla aşılması”, burjuva demokratik devrimlerinin de yadsınmadan “eşitsiz ve bileşik gelişim” (Troçki) dinamizmi fikrini taşımaktadır (Löwy ve Sayre, 2007: 116; Löwy, 2016: 126-128). Nitekim –tıpkı Marx'taki gibi– Lefebvre modernliği topyekûn reddedenler ve geçmişe özlem taşıyanlara sınırlar çekerek eski romantizmin sınırlarının aşılması ve yeni romantizmi dayanaklandırma uğraşındadır (Löwy ve Sayre, 2007: 211). Bu anlamda, Lefebvre kent mekânı tartışmalarındaki kapitalist modernlik ve nostaljik versiyonuyla doğrudan bir kopuş yerine süreklilikler geliştiren bir “alternatif modernlik” arayışındadır.

Lefebvre'in arayışı Habermas ve benzerlerinin burjuva Aydınlanmasının evrensel ütopyasına dayanmak değildir, onun gidiş yolu “deneysel ütopya” adını verdiği çerçevededir (Lefebvre, 2016: 124). Lefebvre'in ütopyası, Habermas'ın burjuva Aydınlanmasını kabul etmeyeceği gibi Adorno ve Horkheimer'in ütopya kavrayışına da tam olarak uymaz. Örnek olarak Lefebvre, (sözde) doğa hakkı'nı boş zamana indirgeyen, doğayı ticarileştirerek sahte doğallığı üreten bakışa karşı çıkması yönünden Adorno ve Horkheimer'in Aydınlanmanın burjuva kültürü olduğu ve aklın doğayı tahakkümü fikrine yakınlaşır. Zira bu hak (kastettiği sözde doğa hakkıdır) karşısına deneysel ütopyadan kopmadan kavramsallaştırdığı kent hakkını “bir çılgılık ve talep” olarak açıklayacaktır (Lefebvre, 2016: 132). Dolayısıyla, Lefebvre'in ütopya kavrayışı –Koselleck'in (2013: 275) ifadeleriyle– “zaman gerilimini ortadan kaldıran ve ütöpik umudun sürekliliğinin gücüyle her bir durumdaki somut dönüşüm yetisini ortaya çıkarmayı isteyen” Ernst Bloch'un

ekonomik motorunun işleyişine ilişkin oluşan kapitalizmdeki temel çelişkiler olmadan ırkçılık, cinsiyet eşitsizliği, dinsel ve etnik ayrımcılıklar gibi diğer çelişkiler işlev görmez (Harvey, 2015: 15-24). Bu nedenle, Lefebvre'in diyalektik yaklaştığı anlatılarında uzlaşmaz çelişki (antagonizma), yani asıl çelişkiler içerisinde olunmasına karşın, tali çelişkilerin doğrudan reddi söz konusu değildir.

irrasyonellikler içindeki potansiyeli açıklayan “umut ilkesi”nden türeyen ve olumlu anlamlar yüklenen alternatif dünya ütopyasıyla örtüşür. Lefebvre’in somut kent kavrayışına dayalı olumlu ütopyası hâlihazırda ulaşılmış gerçekliğe değil, olanak veya vaade işaret eder (Schmid, 2014: 81-82). Lefebvre’in *transdüksiyon* yöntemiyle mevcut olanı sorgulayarak alternatif dünya ütopyası için yol almaya çalıştığı gerekçe budur. Bahsi geçen alternatif modernlik ve dünya arayışı –Jean-Pierre Garnier’in da vurguladığı gibi- kent mekânında bir yanda eşitsizliğe dayalı servet biriktirme, diğer yanda yoksulluk arasındaki birbirine bağlılıkla, yani kapitalizmin “eşitsiz ve bileşik gelişimi”yle ilişkilidir (Pinaud ve Garnier, 2016: 27).

İkinci olarak Lefebvre’in alternatif yaklaşımı asıl-tali çelişkilerin önemine vurguyu sürdürmesiyle belirginlik kazanır. Asıl-tali çelişkiler tartışması için Lefebvre (2016: 131) kent hakkı kavramında asıl çelişkiyi merkezi konuma yerleştirerek zamanımızın gerçeklikleri ve uygarlığa dair gerçeklikler arasındaki çelişkilerden bahsetmektedir. Lefebvre’in derdi asıl çelişkiler belirtilirken tali olanın reddedilmesine ya da görmezden gelinmesine itiraz edebilmektir. Önemli olan diyalektik bir kavrayış içinde mübadele değeri ve kullanım değeri ile somut soyutun keşfedilmesine katkıdır (Lefebvre, 2006). Çelişkilerden en yenileri *toplumun toplumsallaştırılması* ve *genelleştirilmiş ayrımcılık* arasında farkedilmiştir. Fransız Devrimi ertesinde mülkiyet ve ifade özgürlüğü çerçevesinde sınırlı bir biçimde gelişen, ikinci Dünya Savaşı deneyimi sonrası ise dayanışma haklarıyla süregelen kitle baskılarına karşı toplumsal etkilerin önemiyle şekillenen bireyin kendine özgü itirazı, belirli hakları genişletme imkânını ortaya çıkarmıştır. Bu haklar âdetler ve buyruklara dâhil olur ve zamanla yasalaşma eğilimi gösterir. Yaşam hakkından çalışma hakkına, barış hakkından kalkınma hakkına bir dizi haklar gittikçe birbirine eklenerek çeşitlenmiştir. Kısaca sözü edilen haklar kapitalist modernliğin eskinin yıkımı ve yeniden üretim becerisi etkisinde evrenselleşen insan haklarıyla bağlantılıdır. Ancak bu insan hakları nihayetinde burjuva toplumunun ablukası altında fetişistik karaktere dönüşmüştür ve yabancılaştırmaktadır.

İnsan hakları tartışmasında Lefebvre (2015: 116-117) tikellikler ve farklılıklar’ın ayırımına dikkat çekerek “farklılık hakkı”nın önemine değinir. Tikellikler, doğa ve bu doğadaki insan varlığı arasındaki ilişkiyle tanımlanır. Biyolojik ve fizyolojik anlamda “verili gerçeklikler”den ibaret olan tikellikler; etnisite, cinsiyet, yaş, ırk, boy ve göz rengi gibi çeşitli fizyolojik özelliklerdir (Lefebvre, 2015: 117-118). Farklılık ise tüm bu tikelliklerin, ancak özgül toplumsal ilişkiler içerisinde tanımlanması demek olduğundan, farklılıklar bir bütün içerisinde çevresinden bağımsız olmayan ilişkileri anlatmaktadır (Lefebvre, 2015: 118). Farklılık hakkı, insan haklarını tamamlamak için değil, söz konusu insan

haklarının etkilerini değiştirmek için tartışmalara eklenmesi gerekmektedir. Çünkü bugün gelinen noktada insan hakları normatif gücü çağrıştıran hukuki ve ahlaki ilkelerin bir listesi biçiminde soyut şekilde tasarlanmış olmanın ötesinde insanın kendiliğiyle beraber değiştirilebilir olan “toplumsal ve gündelik varlığı ilgilendirdiğinden”, hakların bütününe politik mücadele içinde kavramak gerekmektedir (Lefebvre, 2015: 117). Demek ki kent hakkı sadece bir normatif hukukla sınırlandırılan hakka gönderme yapmaz, aynı zamanda politik mücadelelerle beraber düşünülerek kavramsallaştırılmıştır.

Lefebvre’e (2015: 118) göre, burjuva toplumunun kurduğu düzenin insan hakları söylemlerinde farklılık ve tikellik aynı anlamda kullanılmakta; tikellikler farklılık görünümü altında olumlanarak “ırkçılığa, cinsiyetçiliğe, ayrılık ve ayrışmalara” müsaade edilmektedir. İnsan hakları tikelliklerinden kaynaklanan durumlarla hiç kimsenin ayrımcılığa uğramaması gerekliliğine dayandırıldığından dolayı tikellikler eşdeğer konumlara sahip farklılıklar gibi sunulur. Daha da ileri gidilerek tikellikler ve farklılıkların aynılaştırılmasıyla konuşulur olan ayrımcılıklara “pozitif ayrımcılık” denilerek önlemlerin alınmasına umut bağlanır (Sadri, 2005: 83). Hatta tikelliklerle farklılıkları aynılaştıran insan hakları tarafından ayrımcılıklara karşı müdahale edilir. Ne var ki, Lefebvre’in insan hakları bakışına dair ayrıldığı noktalarından biri tikelliklerin ve farklılıkların aynılaştırılmaması ile bunların içindeki hiçbir parçanın birbiriyle eşitlenemeyeceğidir.

Neticede Lefebvre (2016: 131), insan haklarının çeşitlenme sürecinde (sözde) doğa hakkı örneğinden kent hakkına ulaşır: Doğa, boş vakit sayesinde “mücadele değerinin ve metanın içine girmiş, alınıp satılmaya başlamıştır.” Doğanın metalaştırılmasıyla kent kırı talan etmekte, kırdaki mülksüzleştirmelere sebebiyet vermekte ve bu doğa hakkı olarak sunulmaktadır (Lefebvre, 2016: 131-132). Lefebvre bu “sözde doğa hakkı” karşısında kent hakkı “bir çılgılık ve taleptir” ifadeleriyle radikal bir çıkış noktası yakalar. İnsan haklarının gelişimini ve müdahale etmedeki rolünü tam olarak reddetmeden hakların kentin mücadelesine indirgenmelerine karşı kent hakkına dair “çılgılık ve talep” kullanım değeri içindir. Burada insan hakları reddedilmemesine karşın, kendi çerçevesinin dışına çıkılarak radikal bir müdahaleye tabi tutulmuş olunur. Lefebvre’in bahsettiği anlamda kent hakkı, herkes için iddiasıyla sunulan insan hakları gibi hazır bir hakkın ötesinde, başta egemen sınıflardan alınmak üzere çılgınlık eşliğinde talep edilen bir haktır (Pinaud ve Garnier, 2016: 22).

Lefebvre (2016: 132), kent hakkı hakkında tikellik ve farklılıkların karşılaşma yeri olan kentin kullanım değeri önceliğinde ısrarcıdır. Ancak kent hakkı ne nostaljiklerin “geleneksel şehirlere geri dönme” olarak formüle edilebilir ne de

insan haklarındaki gibi tikellik ve farklılığın eşdeğerliliği söz konusu olabilir. Şehir, artık “dönüşmüş, yenilenmiş bir karşılaşma mekânı” olduğundan kent kendi morfolojik tabanını ve pratik-duyusal açıdan gerçekleştiği müddetçe şehir ve kent arasındaki anlam farkının giderek ortadan kalkmaya başladığı gözlenir. Kent hakkı tek tek şehirlere değil, toplumun bütününe gönderme yapar (Marcuse, 2014: 63).

Gelgelelim, kentin kendi morfolojik tabanının ve pratik-duyusal açıdan gerçekleşmenin faili “bütün toplumun ve en başta da *ikâmet edenlerin*” çıkarlarını bir araya getiren proletaryadır (Lefebvre, 2016: 132-133). Yine insan hakları söylemlerindeki tikellik ve farklılığın eşdeğerliliği kabulünün aksine egemen sınıflar artık kentte ikamet bile etmemektedir. Lefebvre böylesi bir hakka ikamet edenlerin ve kenti yapanların sahip olması gerektiği kanaatindedir. Kısaca Lefebvre kent hakkı kavrayışıyla insan haklarının soyut bir eşitlik temennisinde bulunduğu tartışmalardan ayrılmaktadır.

Dahası kent hakkı, kent toplumundan kaynaklı olarak daha üstün bir hak biçimi olarak belirir: Özgürlük hakkı, toplumsallık içinde bireyselleşme hakkı, yerleşme ve mesken (*habiter*) hakkı. Ayrıca yapıt (*oeuvre*) hakkı¹³, mülkiyet hakkından ayrılan “sahiplenme hakkı”¹⁴ da kent hakkına dâhildir (Lefebvre, 2016: 151). Kent toplumunda ortaya çıkarak kent insanı sayesinde yapıt, sahiplenmeyle kullanım değeri halini alacaktır (Lefebvre, 2016: 160).

Lefebvre’in kent hakkı tartışmasındaki bir başka hükmü insan haklarının içerisinde yer alan potansiyel üzerinedir. Balibar’ın (2016) bahsettiğine benzer ölçüde yurttaşlığın içeriğindeki çelişkiler toplumun toplumsallaştırılması talebinin bir parçasıdır. Harvey (2013: 66) de Lefebvre’in dedikleri yönünde benzer bir nitelikle kent hakkını artı değer üretimi ve kullanımı üzerinde daha fazla demokratik kontrolün sağlanabilmesi olarak kavrar.

¹³ Burada Lefebvre (1972: 140), *la droit l'oeuvre*, yani bir çeşit yapma, çalışma hakkı (hatta çalışarak yapma) ifadesi kullanır ve bu ifadeye *à l'activité participante*, yani yapma işine, çalışmaya katılım parantezini ekler. *Œuvre ve appropriation* kavramları birlikte düşünüldüğünde kent hakkının liberal parlamenter sistemin katılımcılığıyla ilgisi olmadığı ortaya çıkar. Kent hakkı, kent sakinlerinin (bireylerin) kentteki karar alma süreçlerine katılımından öte sınıf mücadelesiyle ilişkili olarak doğrudan egemen sınıfın haklar sistemine müdahaleyle ilişkilidir. Lefebvre’in *oeuvre* hakkını kent sakinlerinin kentteki karar alma süreçlerine katılımı olarak okuyan bir çalışma için; bkz. Purcell, 2003. Yine kent hakkını İkinci Dünya Savaşı sonrası temsil krizine alternatif gelişim gösteren liberal demokratik parlamenter sistem ve arkasındaki Habermas’a benzer bir şekilde biraz daha radikalce müzakerecilik ve kamusal alan tartışmaları ekseninde değerlendirenler için; bkz. Mitchell, 2020.

¹⁴ Sahiplenme hakkı temellük etme, kendine mal etme anlamına gelmekle beraber bu hakkın kent hakkına içerilmesi, kentsel mekânı özel mülkiyete dayalı olmaktan çok onu emek yoluyla kullanım değeriyle dönüştürme anlamlarını vermektedir.

Lefebvre'in kent hakkı “gezegensel kentleşme” (Lefebvre, 2016: 135-152; Merrifield, 2015) ipuçlarını taşıması açısından insan haklarının evrenselliğine hem bir katkı sağlamakta hem de bu evrenselliğin radikal bir biçimde ötesine geçme olanaklarını artırmaktadır. Çünkü Lefebvre (2015: 120), neoliberalizmin yerelleşme ve bölgeselleşme ideolojisini yerellik ve tikellik fikirlerini “farklılık özlemini etkisizleştirmek” olarak değerlendirmektedir.¹⁵

4. KENTSEL HAKLARA KARŞI KENT HAKKI

Değerlendirmeler neticesinde kentsel haklar ve Lefebvre'in kent hakkı arasında birtakım karşıtlıkların söz konusu olduğunu izlemek mümkün hale gelmiştir. O halde ayrımların daha iyi netleştirilebilmesi için kentsel haklar ve kent hakkının karşıtlık noktalarını karşılaştırmak gerekmektedir. Karşıtlık noktaları makalenin bu bölümünde nicelik-nitelik, kimin/neyin hakkı, hakkın göstergesi, çelişki ve uzlaşma, parçalar arası eşdeğerlilik, ölçü, yurttaşlık ve birikim stratejileri ile hegemonik projeler arasındaki ilişki başlıklarıyla sınıflandırılmıştır (Tablo 3).

Tablo.3: Kentsel Haklar ve Kent Hakkı Karşıtlık Noktaları

	KARŞITLIKLAR	KENTSEL HAKLAR	KENT HAKKI
1	Nicelik	Çoğul (parçalayıcı)	Tekil (bütünleştirici)
2	Nitelik	Sadece normatif hukuka dayalı olarak kentsel hizmetlere erişim	Radikal olarak politik ve felsefi: Yabancılaşmaya ve fetişizme alternatif
3	Kimin/ne için	Hukuki bir hak olarak herkes için	Egemen sınıfın üstünlüğünü sağlayan özniteliklerinden yoksun bırakmak için kent mekânını yapanların hakkı
4	Hakkın göstergesi	Mülkiyet hakkı	Sahiplenme hakkı
5	Çelişki ve uzlaşma	Tali çelişki ve uzlaşma	Asıl ve tali çelişki (sınıf mücadelesi)
6	Parçalar arası eşdeğerlilik	Tikellikler ve farklılıklar aynı görünür (farklılıkların eşdeğerliliği)	Failler arasında başat olanın varlığına dikkat çekilir
7	Asgari standartları belirleyen ölçü	Burjuva kültürü tarafından kuşatılmış yaşam kalitesi ölçüsü	Egemen sınıfın idealize ettiği ölçüye itiraz
8	Yurttaşlık	Liberal sistemde demokratik yurttaşlık	Yepyeni bir kent insanı, yeni bir devrimci yurttaşlık
9	Birikim stratejileri ve hegemonik projeler arasındaki ilişki	Günümüzde ağırlıklı olarak neoliberal hegemonyanın bir parçası	Karşı-hegemonya potansiyeli

¹⁵ Neoliberal stratejinin yönetim, yerelde demokratik katılım, kü(y)erelleşme (*glocalization*) ve benzeri söylemleri; her ne kadar “yoğunluk azaltma” ve “devletin tıkanıklığını giderme” biçiminde sunulsa da gerçekte bunlar farklılıkları etkisizleştirme işlevi görmektedir.

Tablo 3'te gösterildiği üzere kentsel haklar ve kent hakkı kendi aralarında niteliksel ve niceliksel karşıtıllıklara sahiptir. Nicelik açısından kentsel haklar, kentlerde çoğulluğa gönderme yapmasına karşın; Lefebvre'in kent hakkı bu çoğul hakları tekilleştiren politik bir slogan olarak kullanılmaktadır (Marcuse, 2011: 89; 2014: 62). Peter Marcuse (2011: 89-92), kentsel hakların çoğulluğu ve kent hakkının tekilliği arasındaki ayrımı üç unsurda belirtir: Bunlardan birincisi organizasyoneldir. Evsizin barınma, işsiz istihdam, sanatkârın sanatsal özgürlük gibi talepleri birbirinden ayrı değil, aksine birbiriyle bağlantılıdır. Ancak sorun hangi güçlerin bu taleplerin gerçekleşmesini engellediğidir. Bu anlamda, kent hakkının tekilliği çoğul talepleri engelleyenlere karşı ortak bir çıkar etrafında hareket etmekten ileri gelmektedir. İkinci ayrım, analitiktir: Talepler çoğul olarak görülmesine karşın kent hakkı sistemin bir bütün olarak anlaşılmasını sağlamaktadır. Son ayrım ise kent hakkının kentsel hakların çoğulluğu fikrinden daha büyük bir faydaya ve gelecek kuşaklar için umut olması, yani “başka bir dünya[nın] mümkünlüğü”ne vurgu yapmasıdır. Çoğulluk-tekillik ikiliğinden de anlaşılacağı üzere kentsel haklar sadece hukuki niteliğe sabitleştirilen haklar kategorisinde ele alınırken; kent hakkı bütün bir biçimde radikal politik bir haktır. Demek ki kent hakkındaki “hak” ifadesi hukuki olmanın ötesindedir (Purcell, 2003, 2014).

Bir başkası kentsel hakların herkes için tasarlanmasına karşın kent hakkının herkes için olmadığından kaynaklanan karşıtıllıktır. Kentsel mekânın kullanıcıları, ağırlıklı olarak piyasa gerekliliklerine göre dönüştürebildikleri ölçüde kentte müdahale hakkına sahip olabilirler. Bu müdahale, boyunduruklar, ayrımcılıklar, eşitsizlikler ve benzeri kentsel çelişkileri derinleştirmektedir. Hâlbuki kente ilişkin haklara sahip olanlar, egemen kapitalist kültürden hoşnut olanlarla beraber kentsel mekân içerisinde genel anlamda ırkçılığa ve cinsiyetçiliğe maruz kalanlar, mülteciler ve sığınmacıları da kapsayan farklılıklar içeren “yoksunlar ve hoşnutsuzlardır” (Marcuse, 2014: 61, 57-58). Günümüz kentlerinden faydalanan gayrimenkul zenginlerinin, müteahhitlerin ve spekülâtorlerin talepleri daha fazla piyasa serbestisi olabilirken, evsizler, sığınmacılar ve mülteciler kolektif tüketim unsurlarına erişebilmeyi talep edebilirler. İşte tam bu noktada kentsel haklar ve kent hakkı arasındaki ayrım göze çarpar: İnsanın insan olmasından kaynaklanan temiz su, eğitim, sağlık, ulaşım gibi birtakım kolektif tüketim unsurlarına erişim ihtiyacının aciliyeti herkesin erişmesi gereken kentsel haklar talebine dâhildir. Bu nedenle kentsel haklar modern hukukun ve dolayısıyla insan haklarının bir kategorisi olması bakımından herkes içindir. Başka bir deyişle kentsel haklar hukuki çerçevede herkes içindir. Diğer yandan, kent yaşamının tüm potansiyellerini içeren kent hakkı bu çoğul hakları kapsayan, sadece hukuki alanla sınırlanmayan ve politik anlamlar taşıyan “daha üst ahlaki düzlemde bir hak

talebidir” (Marcuse, 2014: 61-62). Marcuse’nin (2014: 62) belirttiği gibi, kent hakkı bütün hakları “herkes için” talep etmek değildir, çünkü kimsenin mülksüzleştirmeye, sömürmeye, tahakküm altına almaya hakkı yoktur. Dolayısıyla, kentsel haklar hukuki bir hak olarak tanımlanabilirken, kent hakkı “hukuki bir haktan ziyade, zenginin ve güçlüünün hak iddialarına karşı muhalif bir taleptir” (Mayer, 2009: 367; Mayer, 2014: 113). Harvey’in (2013: 36) Marx’ın *Kapital*’inden alıntılacağı üzere, son tahlilde “eşit haklar arasında son kararı belirleyen güç” olduğundan kent hakkının kime ait olduğuyla yüzleşmek gerekmektedir. Hâlbuki genelde insan haklarında ve kentsel haklarda tikellikler ve farklılıklara sahip tüm aktörler farklı ama eşit olarak algılandığından aktörlerin birbiriyle eşdeğer olduğu kabul edilir. Ne ki esasında farklılık, tüm canlı türleri, halklar, gruplar ve sınıflar arasındaki eşitsizliktir (Lefebvre, 2015: 124-125). İnsan hakları ve kentsel haklarda kabul edilen “farklılıkların eşdeğerliliği” (özdeşlik-Hegel) yanılması farklılıklar arasındaki başatlık ilişkisine dayalı eşitsizliğe dönüşmüştür. Gösterilen çabasının kökeni Hegel idealizminin özdeşlik meselesinden çıkar (Lefebvre, 2006: 27-38). Louis Althusser’in (2002: 245) üstbelirlenim (*overdetermination*) dediği vurgu burada belirginlik kazanır: Herhangi bir yapının aktörleri arasında bir eşdeğerlilik değil, aksine bu aktörler arasından birisinin başat konumda olmasından kaynaklanan eşitsizlikler vardır. Kent hakkı bağlamında düşünüldüğünde nasıl kentsel mekâna müdahale hakkı eşit değilse, kentsel mücadelenin de eşitsizlik taşıması gerekmektedir. Yine de Lefebvre, kent hakkı ve farklılık hakkının hususlarını ortaya koyarken mevcut egemen sınıfı reddetmek yerine egemen sınıfın kazanımlarını kabul etmek gerektiğini belirtir: Egemen sınıf, üstünlüğünü sağlayan özniteliklerinden yoksun bırakılmalıdır (Lefebvre, 2015: 119). Demek ki kent hakkına sahip olmak egemen sınıfa kent hakkından eşit bir düzeyde yararlanma hakkı vermez, aksine egemen sınıfın egemenliğini sürdürebilme özniteliklerinin gerileyişini sağlama hakkını sunabilir. Ancak sadece kolektif tüketim unsurlarına erişim hakkı olarak algılanan kentsel hakların sunulma yolları, söz konusu egemen sınıfın hegemonyasını yeniden üretmek için kullanılabilir. Bu bağlamda kent hakkı aynı zamanda, mevcut hegemonyaya karşı-hegemonya potansiyeli içeren politik bir mücadeleyi temsil etmektedir.

Hakların herkes için olup olmamasıyla bağlantılı olarak bir diğer karşıtlık noktası kentsel haklar ve kent hakkı ayırımına konu olan mülkiyet ve sahiplenme (temellük) hakkı tartışmasıyla netleşir. İnsan hakları ve kentsel haklar mülkiyet hakkının korunması ve geliştirilmesi zeminindeyken, Lefebvre kent hakkını sahiplenme hakkıyla ilişkilendirmiştir. Mülkiyet hakkı, insan haklarında insanın insan olmaktan kaynaklanan bir hakkı olarak herkese aittir. Hâlbuki mülkiyet hakkına sahip olmak çelişkiler ortaya çıkarır. Mülkiyete sahip olmak herkesin

hakkıdır, ancak bu hakka ulaşma koşulları herkes için aynı değildir. Dolayısıyla kent mekânında kentsel haklar mülkiyet hakkının temelleri üzerine oturtulduğundan, asıl çelişki yerine tali çelişkilere ait haklar bütünü kapsayabilir. Kent hakkı ise kentte ikamet edenlerin, kullanım değerinin önceliğine göre kent mekânını yaşayarak ve ilişki kurarak yapanların, yani onu dönüştürenlerin hakkıdır. Kaldı ki mülkiyet hakkı söz konusu olduğunda *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin (UN, 1948) 25. maddesiyle 17. maddesi birbiriyle çelişmektedir: 25. maddede herkes için barınma ve refah hakkı bulunmasına karşın, yoksulların bu haklara ulaşabilmesi adına kimse mülkiyet hakkından vazgeçmemektedir (Merrifield, 2017: 22-23). Kısaca kent hakkı, kent mekânında mülkiyete dayalı olarak sermaye ve ulus-devlet tarafından belirlenen güç ilişkilerini sahiplenme hakkına göre kent sakinleri lehine yeniden düzenlemeyi hedefler (Uzunçarşılı Baysal, 2011: 365).

Diğer karşıtlık noktası asıl-tali çelişkiler üzerine belirginleşir. Daha önce ifade edildiği üzere Lefebvre alternatif modernlik arayışları içerisinde Marksist bir yol izlemeyi sürdürür. Lefebvre tarafından Marksizm'in sınıf mücadelesi vurgusu kent hakkı tartışmalarının merkezine konulmuştur. Bu vesileyle tali çelişkiler yadsınmadan kent hakkı üzerinden yapılan müdahaleler asıl çelişkinin belirtilmesiyle somutluk kazanır. Oysa kentsel haklar post-modernlik söylemlerinin hâkimiyet kazandığı bir ortamda bütünlükten çok parçalılık savunusunda bulunur. Bütünlüğün sürekli parçalanması asıl çelişkinin merkezi konumunun reddine ya da en azından ikincilleştirilmesine sebebiyet verir. Ayrıca kentsel haklar taleplerinde parçalar arasında ortak paydada uzlaşa kanalları aranır.

Tablo 3'te ifade edildiği üzere bir diğer karşıtlık noktası "yaşam kalitesi" ölçüsüyle ilişkilidir. Yaşam kalitesine dayalı karşıtlık noktası şöyle bir soruyla anlatılabilir: İnsanın yaşama dair asgari standartlarının belirleyeni nelerdir/kimlerdir? Bahsedilmek istenen asgari kentsel yaşam standardı ya da yaşam kalitesinin ölçüsüne dair tartışmaların yanılışıyla ilişkilidir. Burada iki ana bilinmezlik vardır. İlki insan denildiğinde anlaşılan ölçünün ve standardın muğlaklığıdır. İnsan tanımına dair anlaşma noktası, kapitalist toplumsal formasyonda "*homo economicus*" olduğundan bu tartışmanın verili kabulü de Adam Smith'in dediği gibi öznel çıkarını ençoklaştırma talebindeki insandır. Bir başka deyişle, insanın oluşumunu belirli bir formasyona hapsedmek demek insanın zamana (tarihsel) ve mekâna (coğrafi) dair olduğunu reddetmek demektir. İkinci bilinmezlik ilkine koşut olarak sözü edilen standardın mevcut hegemonyaya dair belirlenmesidir: Burjuva kültürü adeta günümüzün idealize edilen örnek yaşamı biçiminde sunulmaktadır. Yaşam kalitesi ise kapitalist toplumsal formasyona hapsedilmiş insanın burjuva kültürüne yönelik belirlenen standartlara ulaşmasına gönderme yapar. Açıktır ki Lefebvre'in kent hakkındaki itirazlarından biri egemen

sınıfın tüm yaşamı tasarımlama uğraşının imkânsızlığına da vurgu yaparak bu tasarımlamanın engellenebilmesidir.

Diğer karşıtlık yukarıda tartışıldığı haliyle kentsel haklar ve kent hakkının farklı yurttaşlık kavrayışlarıyla ilintilidir. Yurttaşlıktan kentsel haklar, liberal sistemde demokratik yurttaşlığı anlarken; kent hakkı pratikte kabul gören yurttaşlık kavrayışıyla yüzleşir ve kent toplumuna giden süreçte yeni bir devrimci yurttaşlığı kastedir. Kent hakkındaki yurttaş, yeni bir kentin yeni insanıdır.

Kentsel haklar ve kent hakkı arasındaki yapısal bir karşıtlık noktası birikim stratejileri ve hegemonik projeler ile insan haklarına eklenen kentsel hakların bir ilişkisi üzerine açığa çıkar. Lefebvre (2014: 87), kapitalizmin veçhelerini anlayabilmek için Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramını kullanışlı bulur. Mekânın üretimi kavramı daha fazla somutlaştırılmak ve burjuvazinin hegemonyası altında sınıf mücadelesinin görünür kılınabilmesi pahasına hegemonyaya dikkat çekilmeye ihtiyaç vardır. Haklar noktasında başlangıçta proletaryanın zaferi görünümündeki ücretli izin, tatil, hafta sonu gibi boş zamana dair haklar, geç kapitalizm çağıyla egemen sınıf tarafından fethedilerek burjuva hegemonyasının bütün mekâna yayılmasına dönüşmüştür (Lefebvre, 2014: 383). Böylece geç kapitalizmin son veçhesi neoliberalizmin ve yeni sağ'ın stratejilerine karşı Lefebvre bir sınıf hegemonyasından söz etmiş olur: "Hayatı değiştirmek, toplumu değiştirmek; uygun bir mekân üretimi yoksa bunun bir anlamı yoktur" (Lefebvre, 2014: 87).

Lefebvre'in kent hakkı, ölçeksel olarak alternatif bir küreselleşme ve mekânsal olarak da alternatif bir kent toplumu imkânını taşıyan hususlara sahiptir. Lefebvre'in buradaki uyarısını unutmamak gerekir: "Sadece proletarya kendi toplumsal ve politik faaliyetini kent toplumunun gerçekleşmesine vakfedebilir. Yine sadece o, tüketim ideolojisini yok ederek üretici ve yaratıcı faaliyetin anlamını yenileyebilir" (Lefebvre, 2016: 160). 21. yüzyılda giderek daha fazla etkili hale gelen küresel ölçekteki toplumsal-politik hareketler hem mevcut hegemonyanın alternatifi bir karşı-hegemonya potansiyeli barındırması hem de gerçek anlamda gezegensel kentleşmenin kapılarını açabilmesi anlamında yeniden düşünülmeyi hak etmektedir. Buradaki gezegensel kentleşme, sadece iktisadi ve politik olarak neoliberal küresel kapitalizmin baskılarıyla doğan değil, bununla birlikte karşı-hegemonyanın etkisi ölçüsünde şimdi ve geleceğe yön veren bir kent toplumuna ulaşma sürecidir. Ulaşılmak istenen kent toplumu liberal hümanizmden farklı kent insanının hümanizmidir. Elbette Lefebvre'e (2016: 159) göre kent toplumunda kent insanının hümanizmine ulaşabilmek için karşı-hegemonyanın faili devrimci bakışlara sahip proletaryadır.

21. yüzyılın başlarında tekrar gündeme oturan kent hakkı mücadeleleri Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar tarafından da kullanıma sokulmuştur. Her nasılsa 2010 tarihinde Birleşmiş Milletler tarafından “*The Right to the City: Bridging the Urban Divide*” (Kent Hakkı: Kentsel Uçurumu Kapatmak) başlığı altında düzenlenen Beşinci Dünya Kentsel Forumu’na göre kent hakkı kavramı kenti kullanma ve mülkiyet hakkıyla birlikte yurttaşlık veya kent sakini alanı olarak telaffuz edilmiştir (UNHABITAT, 2010). Bu tür kuruluşlar tarafından telaffuz edilen kent hakkı, tıpkı kentsel haklar söylemleri gibi kentsel hizmetlere erişim ile yönetim ve katılıma indirgenerek mevcut hegemonya tarafından massedilmeye çalışılmaktadır. Diğer yandan kent hakkının dönüştürücü etkisinden hareket ederek neoliberal çağda kentsel mekânın metalaştırılması ve kentsel mekânda mübadele değerinin üstünlüğüyle yüzleşen karşı-hegemonyanın kıpırdanmalarına da rastlanılmaktadır.

5. SONUÇ

Lefebvre’in kente ilişkin değerlendirmelerini kapitalist modernliğe ve alternatif modernlik ile kent mekânının mübadele değeri tarafından alıkonulmuş kullanım değeriyle beraber anlamak gerekir. Kapitalist modernliğin kentleşme dinamiklerine artı ürünün massedilmesi açısını atlamadan bakmak gerekliliği buradan kaynaklanır. Kent hakkıyla başlayan macera böyle bir kavrayışın başlangıcıdır. Yayımlandığından bugüne *Le Droit à la Ville* [Kent Hakkı], Lefebvre’in politik olanı ön plana çıkartan kent sorunları üzerine programını ilan ettiği bir çeşit “manifesto” olmaya devam etmektedir (Hess, 2014: 13-16). 21. yüzyılın başından beri kent hakkı kavramı küresel toplumsal hareketlerin teorik çerçevesini oluşturmak pahasına güncellenerek tekrardan kullanıma girmiştir. insan haklarının kent mekânına doğru genişlemesiyle kentsel haklar tartışmalarının artmasının, kent hakkının tekrardan değer görme sebeplerinden biri olduğu söylenebilir. Ağırlıklı olarak ana akım tartışmaların yapıldığı *Birleşmiş Milletler Beşinci Dünya Kentsel Forumu*’nda bile kent hakkına yer verilebilmiştir. Ne var ki kent hakkı kavramı Forumda kullanıma sokulurken Harvey’in itirazları haricinde neredeyse bütün özelliklerinden arındırılmış, adeta kentsel haklar gibi değerlendirilmiştir. Başka bir deyişle son yıllarda kent hakkı ve kentsel haklar arasındaki karşıtlıkların iyice bulanıklaşması dikkat çekicidir.

Kentsel haklar, burjuva toplumunun kuşatması altındaki kapitalist modernliğin ve insan haklarının bir kategorisi olarak kent mekânında normatif hukukun konusu olmayı sürdürmektedir. Kentsel haklara yönelik talepler büyük oranda kapitalist toplumsal formasyonun yeniden üretimine katkı sağlamaktadır. Kent hakkı tartışmasının günümüze kalan mirası ise tam da bu yeniden üretime dairdir. Lefebvre, kapitalist modernliğe karşı alternatif modernlik olanaklarını,

etrafı burjuva kültürü tarafından abluka altına alınmış insan hakları ve kentsel haklar söylemlerine karşı kent hakkı kavramını ortaya atmıştır. Kent hakkı kent toplumunun gereklilikleri üzerine fetişistleştirme ve yabancılaştırmanın üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Bu açıdan kent hakkı, kentsel hakların kentsel hizmetlere erişim ve demokratik yurttaşlık ölçüsünde demokratik katılımın artırılması taleplerinin daha ileriye taşınması gerekliliği üzerinden kavranmalıdır. Aslına bakılırsa sadece böyle bir kavrayış da yeterli olmayacaktır. Sözgelimi insan haklarını ve kentsel hakları kent hakkı çizgisine sokma uğraşları kapitalist modernlik ya da post-modernlik dinamiklerinin sürdürülmesi anlamına gelir. Ancak kent hakkı kentsel haklarla aynı çizgide taşınabilmekten ziyade –yukarıda değinildiği gibi- bunlar birbirlerinden karşıt niteliklere sahiptir.

Her ne olursa olsun, insan haklarına ve kentsel haklara herkesin sahip olması istenirken, bu hakları gerçekte kimse tam olarak benimsemez. Zaten hakların dinamizmi buradan gelmektedir. Lefebvre'in kent hakkıyla bu haklara müdahalelerinin çıkış kaynaklarından biri budur. Bununla beraber Lefebvre'in müdahaleleri kesinlikle anti-demokratik, modernlik karşıtı değildir. Kanaatimizce Lefebvre'in kent hakkı Marx'ın diyalektiğinden kopuk anlaşılamaz. Marx'ın diyalektiğindeki gerçeklerin görüntüsünden çok daha fazla bir şey olduğu, gerçeklerin arkasındakilerin fark edilmesi hatırlatıldığında kent hakkı, kentsel hakların arkasındaki asıl gerçeği keşfedebilmenin imkânlarını verir. Demek ki kent hakkı hem alternatif modernlik imkânları hem de sınıf mücadelesi perspektifinde değerlendirilmelidir. Özetle, öyle görünüyor ki sadece kentsel haklar talebinde bulunmak mevcut hegemonyanın sürdürülmesi amacını taşıırken; kent hakkı ise bir çılgılık ve talep işi olarak karşı-hegemonya potansiyeli için politik ve felsefi bir müdahaledir.

KAYNAKÇA

Akkoyunlu Ertan, Kıvılcım (2014), Kent ve Kentli Hakları (Ankara: TODAİE).

Akkoyunlu Ertan, Kıvılcım ve Ertan, Birol (2005), “Kentli Hakları: Kent ve İnsan Hakları Bağlamında Kentsel Hizmetlere Erişim Hakkı” (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 45-72.

Althusser, Louis (2002), Marx için (İstanbul: İthaki Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).

Balibar, Etienne (2016), Eşitliközgürlük Siyasal Denemeler 1989-2009 (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Oylum Bülbül).

Berman, Marshall (1994/2013), *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Ümit Altuğ ve Bülent Peker).

Brenner, Neil (2014), *Eleştirel Kent Teorisi Nedir?* (Çev. Ali Yağız Şen), Neil Brenner, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), *Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 29-46.

Callinicos, Alex (2001), *Postmodernizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri* (Ankara: Ayraç Yayınevi) (Çev. Şebnem Pala).

Castells, Manuel (1977), *The Urban Question: A Marxist Approach* (London: Edward Arnold Publishing).

Castoriadis, Cornelius (1993), *Dünyaya, insana ve Tabiata Dair* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Hülya Tufan).

Council of Europe (1992), “European Urban Charter”, <https://rm.coe.int/090000168071923d> (21.12.2020).

Council of Europe (2008), “European Urban Charter II Manifesto for a New Urbanity”, <https://rm.coe.int/090000168071a1b5> (21.12.2020).

Dinçer, Özgün (2013), “Şehir Hakkı Çerçevesinde Sokakların İadesini Talep Eden Toplumsal Hareketler”, *Mülkiye Dergisi*: 37 (2): 75-95.

Dirlik, Arif (2012), *Küreselleşmenin Sonu mu?* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. ismail Kovacı ve Veysel Batmaz).

Douzinias, Costas (2018), *İnsan Haklarının Sonu* (Ankara: Dipnot Yayınları) (Çev. Kasım Akbaş ve Umre Deniz Tuna).

Florida, Richard (2018), *Soylulaştırma, Eşitsizlik ve Seçkinler Şehri ile Gelen Yeni Kentsel Kriz* (İstanbul: Doğan Kitap) (Çev. Derya Nuket Özer).

Habermas, Jürgen (2003), *Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Tanıl Bora ve Mithat Sancar).

Habermas, Jürgen (2010), “The Concept of Human Dignity and the Realistic Utopia of Human rights”, *Metaphilosophy* (41)4: 464-480.

Harvey, David (1997), *Postmodernliğin Durumu* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Sungur Savran).

Harvey, David (2012), *Paris, Modernitenin Başkenti* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Berna Kılınçer).

Harvey, David (2013), Asi Şehirler Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Ayşe Deniz Temiz).

Harvey, David (2015), On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Esin Soğancılar).

Hess, Remi (2014), “Fransızca Dördüncü Baskıya Önsöz Henri Lefebvre ve Mekân Düşüncesi”, Mekânın Üretimi içinde (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden): 9-19.

Horkheimer, Max ve Adorno, Theodor W. (2010), Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar (İstanbul: Kabalcı Yayınevi) (Çev. Nihat Ülner ve Elif Öztarhan Karadoğan).

Jacobs, Jane (1961), The Death and Life of Great American Cities (New York: Vintage Books).

Jameson, Fredric (2008), Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı (Ankara: Nirengi Kitap) (Çev. Nuri Plümer ve Abdülkadir Gölcü).

Jellinek, Georg (2017), İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi Üzerine Modern Anayasa Tarihine Bir Katkı (İstanbul: Pinhan Yayıncılık) (Çev. Rezzan İtişgen Dülger ve Muzaffer Dülger).

Karatani, Kojin (2013), Tarih ve Tekerrür (İstanbul: Metis Yayınları).

Karatani, Kojin (2018), Dünya Tarihinin Yapısı Üretim Tarzlarından Mübadele Tarzlarına (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. Ali Karatay).

Koselleck, Reinhart (2013), Kavramlar Tarihi Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatik Üzerine Araştırmalar (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Atilla Dirim).

Lefebvre, Henri (1972), Le Droit à la Ville suivi de Espace et Politique (Paris: Points).

Lefebvre, Henri (2006), Diyalektik Materyalizm (İstanbul: Kanat Kitap) (Çev. Barış Yıldırım).

Lefebvre, Henri (2013), Kentsel Devrim (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Selim Sezer).

Lefebvre, Henri (2014), Mekânın Üretimi (İstanbul Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden).

Lefebvre, Henri (2015), *Gündelik Hayatın Eleştirisi III: Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden).

Lefebvre, Henri (2016), *Şehir Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Işık Ergüden).

Löwy, Michael (2016), *Sürekli Devrim Teorisi Eşitsiz ve Bileşik Gelişim Siyaseti* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Aslı Önal).

Löwy, Michael ve Robert Sayre (2007), *İsyân ve Melankoli: Moderniteye Karşı Romantizm* (İstanbul: Versus Yayınları) (Çev. Işık Ergüden).

Lyotard, Jean-François (2013), *Postmodern Durum* (Ankara: BilgeSu Yayıncılık) (Çev. İsmet Birkan).

Marcuse, Peter (2011), “Rights in Cities and the Right to the City?”, Ana Sugranyes ve Charlotte Mathivet (Der.), *Cities for all Proposals and Experiences Towards the Right to the City: 89-100*, <https://www.hic-gs.org/document.php?pid=3848> (21.12.2020).

Marcuse, Peter (2014), “Hangi Kent, Kim(ler)in Hakkı?”, (Çev. Ali Yağız Şen) Neil Brenner, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), *Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 47-71.

Mayer, Margit (2009), “The ‘Right to the City’ in the Context of Shifting Mottos of Urban Social Movements”, *City*, 13 (2): 362-374.

Mayer, Margit (2014), “Toplumsal Kent Hareketlerinde Kent Hakkı” (Çev. Ali Yağız Şen), Brenner, Neil, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), *Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 100-130.

Merrifield, Andy (2012), *Metromarksizm Şehrin Marksist bir Hikâyesi* (Ankara: Phoenix Yayınevi) (Çev. Nihal Ünver).

Merrifield, Andy (2015), *Karşılaşma Siyaseti* (İstanbul: Tekin Yayınevi) (Çev. Soner Torlak).

Merrifield, Andy (2017), *Yeni Kent Sorunu* (İstanbul: Tekin Yayınevi) (Çev. Duygu Toprak ve Ceren Akyos).

Mitchell, Don (2020), *Kent Hakkı Sosyal Adalet ve Kamusal Alan Mücadelesi* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Aydın Çavdar).

Mutlu, Ahmet ve Nazlı Yücel Batmaz (2013), *Türkiye’de Kent Hakkı* (Ankara: Orion Kitabevi).

Ollman, Bertell (2015), *Diyalektiğin Dansı Marx'ın Yönteminde Adımlar* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Cenk Saraçoğlu).

Ökten, Ayşe Nur, Erhan Kurtarır ve Tuba İnal Çekiç (2013), “Katılımın Yokluğunda Gezi’de Direniş”, *TMMOB Şehir Plancıları Odası Planlama Dergisi*: 23 (1): 45-51.

Öner, Recep Volkan ve Murat Osmanoğulları (2017), “Kentli Haklarına Karşı Şehir Hakkı: Farklılıklar, Benzerlikler ve Eğilimler”, *Emek Araştırma Dergisi*: 8 (11): 75-98.

Önkal, Güncel ve Osman Sümer (2014), “Kentsel Dönüşüm-Dönüşen Yurttaşlık ve Kent Hakkı”, *Demirci, Aliyar vd. (Der.), Siyaset Bilimi Araştırmaları Teori ve Türkiye Uygulamaları* (Ankara: Seçkin Yayıncılık): 101-126.

Özdek, Yasemin (1994), “Evrensellik / Küresel Görecelik Geriliminde İnsan Hakları”, *Birikim Dergisi*, 65: 15-36.

Pinaud, Claudio Pulgar (Mülakat yapan) ve Garnier, Jean-Pierre (Mülakat yapılan) (2016), “Restoring the Revolutionary Meaning of the Right to the City [Mülakat Transkripsiyonu]”, *Unveiling the Right to the City Representations, Uses and Instrumentalization of the Right to the City*: 22-30, <https://www.uclg-cisdp.org/en/news/latest-news/unveiling-right-city> (21.12.2020).

Purcell, Mark (2003), “Citizenship and the Right to the Global City: Reimagining the Capitalist World Order”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 27/3 (09): 564-590.

Purcell, Mark (2014), “Possible Words: Henri Lefebvre and Right to the City”, *Journal of Urban Affairs*, 36 (1): 141-154.

Rousseau, Jean-Jacques (2007), *Toplum Sözleşmesi* (İstanbul: Öteki Yayınevi) (Çev. Alpagut Erenuluğ).

Sadri, Hossein (2005), “Kent Hakkından Kentte İnsan Hakkına”, *Kentsel Dönüşüm ve İnsan Hakları* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi): 73-86.

Schmid, Christian (2014), “Henri Lefebvre, Kent Hakkı ve Yeni Metropol Anaakımı” (Çev. Ali Yağız Şen), *Brenner, Neil, Peter Marcuse ve Marget Mayer (Der.), Kâr için Değil Halk için Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı* (İstanbul: Sel Yayıncılık): 72-99.

Schumpeter, Joseph (1994), *Capitalism, Socialism & Democracy* (London: Routledge).

Tekeli, İlhan (2015), Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Therborn, Göran (2011), Marksizmden Post-Marksizme (Ankara: Dipnot Yayınları) (Çev. Devrim Evcı).

Timur, Taner (2007), Marksizm, İnsan ve Toplum: Balibar, Seve, Althusser, Bourdieu (İstanbul: Yordam Kitap).

Timur, Taner (2012), Habermas'ı Okumak (İstanbul: Yordam Kitap).

Tonak, Ahmet (2013), Kent Hakkı'ndan İsyana (İstanbul: Agora Kitaplığı).

Touraine, Alain (2002), Modernliğin Eleştirisi (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları) (Çev. Hülya Tufan).

UN (1948), "Universal Declaration of Human Rights", https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf (22.12.2020).

UNHABITAT (2010), "The Right to the City: Bridging the Urban Divide", Rio de Janeiro: Report of the Fifth Session of the World Urban Forum.

Uzunçarşılı Baysal, Cihan (2011), "Kent Hakkı Erişim Hakkından Değişim Hakkına", Gökmen, Özgür (Der.), Türkiye'de Hak Temelli Sivil Toplum Örgütleri Sorunlar ve Çözüm Arayışları (Ankara: Odak Ofset).

Yücel, Hakan ve Gizem Aksümer (2017), "Gecekondu Gençlerin Kentsel Dönüşüm Algısı: Sarıyer Derbent ve Kazım Karabekir Mahalleleri Örnekleri", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi Mimarlık Fakültesi Dergisi Tasarı + Kuram, 23: 39-51.